

Kristian PASKOJEVIĆ
Staroslavenski institut
kristian.paskojevic@stin.hr

UDK 003.349(497.5Dubrovnik)“13“
003.072
Pregledni znanstveni članak
Primljen: 6. svibnja 2019.
Prihvaćen: 11. lipnja 2019.

NAČELA USPOREDBENOG PALEOGRAFSKOG PROUČAVANJA DUBROVAČKE I NEMANJIĆKE SLAVENSKE KANCELARIJE SREDINE XIV. ST.

Srednovjekovna ćirilička diplomatska minuskula sredinom XIV. st. je preferirano sredstvo pismovne komunikacije između Dubrovnika i susjednih slavenskih kancelarija. To poslovno pismo u ovom razdoblju već ima definirane karakteristične slovne oblike, uvelike uvjetovane podmaklim procesom slovne koordinacije unutar linijskog ustroja, kao i ostale pismovne posebnosti zapadne ćirilice koje su naslijeđene iz duge dubrovačke tradicije ćiriličkog pisanja. Cilj ovog usporednog paleografskog istraživanja jest na osnovi dokumenata iz dvije najplodnije slavenske kancelarije ovog razdoblja na obližnjem prostoru, odnosno dubrovačke i srpske (nemanjićke), identificirati moguće razlike u istraživanim kategorijama pisma, potencijalne lokalne karakteristike pisma, kao i produbiti spoznaje o mogućim smjerovima razvoja pisma (prvenstveno identifikacija poveznica s novovjekovnim kurzivnim pismima).

Ključne riječi: srednji vijek, slavenska paleografija, analitička paleografija, srednjovjekovna diplomatska ćirilička minuskula, Dubrovnik, Nemanjići

1. UVOD

1.1. Naziv *ćirilička diplomatska minuskula*

Minuskulna su se pisma pojavila u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku i to zbog potrebe bržeg a čitljivog pisanja, ponajprije tekstova praktične namjene među kojima dokumenti diplomatske i poslovne komunikacije imaju posebno mjesto. U okviru ćirilice, u srednjem se vijeku za takve svrhe razvila tzv. ćirilička diplomatska minuskula, poseban tip ćiriličkog pisma kojeg obilježava

va smještaj unutar četverolinijskog ustroja, posebni slovni oblici nastali zbog procesa slovne koordinacije unutar linijskog ustroja, te određene kurzivne tendencije koje približavaju ćirilicku diplomatičku minuskulu kurzivnoj vrsti pisma. Za razliku od *ustava*,¹ koji u slavenskoj ćirilickoj paleografiji zauzima mjesto majuskule.² U okviru hrvatskih zemalja ćirilicka se diplomatička minuskula obilno koristila u dubrovačkoj slavenskoj kancelariji, a u povijesnim se razdobljima koristila i u nizu susjednih južnoslavenskih zemalja: Humu, Bosni, Srbiji, Duklji, Zeti i dr.³

Naziv *minuskula* je iz latinske u ćirilicku paleografiju uveo Gregor Čremošnik u okviru svoje shematske podjele ćirilickog pisanja (točan Čremošnikov naziv ove vrste pisma je »srpska diplomatska minuskula« ČREMOŠNIK 1940), a nazivlje koje je tu uveo razradio je otprilike četvrt stoljeća kasnije u svom poznatom članku (ČREMOŠNIK 1963).⁴ Pridjev *diplomatička* u okviru naziva ćirilicke minuskule koja je ovdje predmet istraživanja naznačuje prvu i prepoznatljivu funkciju tog tipa ćirilice – pisanje isprava korištenih u diplomatske (i slične) svrhe.

1.2. Pitanje postanka ćirilicke diplomatičke minuskule

Čremošnik je, uz Vladimira Mošina i Josipa Vranu, i jedan od najvećih autoriteta u području pokušaja rješavanja pitanja postanka ćirilicke diplomatičke minuskule. I dok je Čremošnik inicijalni impuls razvoja ovog pisma identificirao u nemanjičkoj kancelariji, Mošin smatra kako je ovo pismo nastalo u krajevima orijentiranim prema Zapadu (MOŠIN 1965: 161). Ova problematika još uvijek je jako daleko od bilo kakvog rješenja, zbog čega Čremošnik i zaključuje kako »pitanje prioriteta, da li Srbija ili Dubrovnik, samo je po sebi suvišno jer zbog nedostatka sačuvanih dokumenata to pitanje nikada neće mo-

¹ Terminološka problematika slavenske ćirilicke paleografije još uvijek je izražena, a o njoj je pisao Vladimir Mošin. Kako je ćirilica ipak mlađe pismo od latinice i grčkog pisma, samim tim je zbog kraćeg vremenskog raspona prošla kroz manje faza razvoja. U tom slučaju pojam *ustava* označava dvolinjski (majuskulni) svečani tip pisma, sporijeg ritma a koji se prvenstveno koristi u liturgijske svrhe. Odlična polazna literatura za ovu problematiku upravo je njegov članak *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici* (MOŠIN 1965).

² O tom utjecaju, kao i o razlikama u odnosu *ustav*/liturgijski *ustav* – sporiji ritam, minuskula/poslovna svrha – brži ritam vidi više u PASKOJEVIĆ 2018: 15–16.

³ O postanku, razvoju i rasprostranjenosti ove ćirilicke pismovne inačice već se dosta pisalo, dovoljno je spomenuti referentna djela kao što su ČREMOŠNIK 1963 i MOŠIN 1965.

⁴ Naziv *minuskula* izvorno se odnosi na kurzivnu inačicu latinice koje se pojavila u 3. st. poznatu kao *novi rimski kurziv* ili *kurzivna minuskula* (od lat. *minusculus* 'omanji, majušan', od čega lat. *minuscula littera* 'malo slovo').

ći biti riješeno na takav način da prigovori ne bi bili mogući.« (ČREMOŠNIK 1963: 129). To ne znači kako je istraživanje o pitanju podrijetla zatvoreno.

Štoviše, pitanje postanka ćiriličke diplomatske minuskule vjerojatno ne može biti riješeno dok se dobro ne upozna praksa dubrovačke i susjednih zetskih i humskih kancelarija. Nemanjićka kancelarija je u tom kontekstu vrlo važna zbog jakih utjecaja na tu inačicu ćiriličke grafije, pogotovo za vrijeme Dragutina i Milutina II. (druga polovica i kraj XIII., početak XIV. st.). Mnogi istraživači (npr. ČREMOŠNIK 1963 i ĐORĐIĆ 1971) i sam postanak ćiriličke diplomatske minuskule vežu za tu kancelariju.

1.3. Ćirilička diplomatska minuskula kroz pitanja linijskog ustroja, grafijskih posebnosti slovnih oblika i standardizacije

Za promjenu je tipa slovnih oblika, ovdje iz majuskule u minuskulu, neodvojivo vezana promjena linijskog ustroja. Naime, dok se majuskula piše u dvo-linijskom ustroju, za minuskulu je potreban četverolinijski ustroj. Kroz srednji vijek ustavom je (majuskulnim pismom, u dvolinijskom ustroju) pisana većina kamenih natpisa i primjerice (ćiriličke) liturgijske knjige, dok je četverolinijski ostao rezerviran za (sva) minuskulna pisma kojima su pisani najprije samo praktični tekstovi (uključujući pravne isprave) da bi se tijekom srednjovjekovnog razdoblja njime postupno počele pisati i knjige (većinski ili djelomično) beletrističkog sadržaja. Ipak, glavnina je tekstova napisana ćiriličkom minuskulom pravnog sadržaja, što je razumljivo kada se uzme u obzir da je primjerice isprave često potrebno brzo pisati, ali zadržavajući im optimalnu čitljivost.

O tome jesu li i koliko su definirane morfološke karakteristike slovnih oblika te koliko se vjerno te karakteristike grafijski izvode značajno ovisi učinkovitost prijenosa jezične poruke.⁵ Grafijske su posebnosti pojedinih slovnih oblika ćiriličke diplomatske minuskule nastale poglavito zbog koordinacije glavnih slovnih dijelova unutar (četvero)linijskog ustroja.

U svakoj rukopisnoj pismenosti, pa tako i onoj ćiriličke diplomatske minuskule, morfologija pojedinih slovnih oblika može varirati, ali tako da se iz

⁵ Usp. »Kao što se organizacija usmenog govora koristi svim sredstvima što ih nudi aparatura govornih organa, a koja ne nosi lingvističku vrijednost, premda je prati (promjena boje i jačine glasa, brzina i ritam govorenja, tišina, uzdasi...), tako i organizacija pisanog teksta, uza sve posebnosti, na toj sintagmatskoj osi, poseže za vizualnome mediju primjerenim sredstvima: razlikovanjem veličine i oblika slova, uporabom različitih boja, rasporedom bjelina (uvjetima napuštanja načela *scriptura continua*), kraćenjem riječi, spajanjem slova, uvrštavanjem inicijala i minijatura, uporabom točaka i drugih razgodnih znakova uvrštavanjem ideografa itd.« ŽAGAR 2007: 31.

niza inačica morfologije pojedinih slovnih oblika – barem u razvijenom stadiju pisma o kojem je riječ – ipak može prepoznati skup njegovih prototipnih (idealnih) svojstava. Na osnovi tog skupa prototipnih svojstava u području grafijske izvedbe može se prepoznati jedan ili više standardiziranih oblika, ali ne i formalno fiksiran standard. Slovni su oblici ćiriliske diplomatske minuskule standardizirani sredinom XIV. st., pa se može reći da je u to doba ta inačica ćiriliskoga pisma u svojoj klasičnoj ili razvijenoj fazi (zbog toga se za minuskulu ovog razdoblja i koristi naziv razvijena ili klasična ćiriliska diplomatska minuskula). Sintagma razvijena/klasična diplomatska minuskula opisuje ovaj tip pisma u fazi kad su svi slovnici i promjene u pismu standardizirani, u razdoblju iz kojeg nam dolaze i najreprezentativniji dokumenti. Kao kronološki orijentir za početak ove faze se može uzeti 1302. g. i *Povelja kralja Stefana Uroša (Milutin II.) kojom potvrđuje povelje o trgovini i davanjima* (14. 9. 1302. u Vrhlabu, signatura u STOJANOVIĆ 1929: 39.). Kao takvu, ovu sintagmu koristi još i Čremošnik (ČREMOŠNIK 1963: 127, 131).

Unatoč sklonosti svake pismenosti standardizaciji slovnih oblika, rukopisnoj je pismenosti vlastito da svaki pisar ima određenu slobodu u oblikovanju slovnih oblika. To je svojstvo rukopisne pismenosti manje izraženo u majuskulnim inačicama pisama, a izraženije je u minuskuli, pa tako i ćiriliskoj diplomatskoj minuskuli. Kada je riječ o nazivu procesa ujedinjavanja slovnih oblika, u ovom se paleografskom istraživanju koriste nazivci standardizacija za proces takvog ujedinjavanja i standard za ishod tog procesa. U razvoju se ćiriliske diplomatske minuskule to ujedinjavanje događa kroz praksu pojedinih pisara (tj. rukovodeći se svojstvima i mjerama slovnih oblika koje ti ugledni pisari koriste), a ne na osnovi (formalno) propisanih svojstava i mjera slovnih oblika. Iako neki istraživači drže kako je zbog toga primjerenije taj proces i njegov ishod u slučaju ćiriliske diplomatske minuskule koristiti par nazivaka *normalizacija* i *norma*, ovdje se – ne ulazeći u pojedinosti navedene terminološke dvojbe i bez prejudiciranja njezina mogućeg konačnog rješenja – ostaje pri terminološkom paru *standardizacija* i *standard*.

Kako se određeni minuskulni ustroj preoblikuje u kurziv (brzopis), što je praktički neumitan razvojni put minuskule (i dobro poznat iz primjera latiničnog pisanja),⁶ još je lakše prepoznati posebnosti rukopisa pojedinih pisara. S obzirom na to da je kurziv vrsta pisma koja se inače koristila za pisanje tekstova pravnog registra, a da je u ćiriliskoj diplomatskoj minuskuli relativno lako vidljiv raspon posebnosti različitih pisarskih ruku, očekivan je i primjetan

⁶ Za više informacija o razvoju pismovnih inačica u latinskoj paleografiji v. STIPIŠIĆ 1991.

smjer razvoja te minuskule prema kurzivnom pisanju. Da bi se bolje razumio taj postupak, potrebno je pokušati prepoznati (moguće) morfološke razlike slovnih oblika dviju pisarskih ruku, jer se time pridonosi prepoznavanju koja svojstva minuskulnih slovnih oblika čine skup karakteristika pojedinih kancelarija, a koja svojstva slovnih oblika pripadaju domeni vlastitosti pojedinih pisara te kakav je odnos tih dvaju kategorija svojstava.

1.4. Razlog istraživanja

Ovo je paleografsko istraživanje usmjereno razumijevanju srodnosti i razlika slovnih ustroja dviju kancelarija koje se sredinom XIV. st. ističu produkcijom dokumenata pisanih ćiriličkom diplomatskom minuskulom, a i međusobno vrlo često komuniciraju. Riječ je o dubrovačkoj i srpskoj (nemanjičkoj) slavenskoj kancelariji koje se – u okviru procjene ćiriličkog pisanja – obje dominantno koriste upravo srednjovjekovnom ćiriličkom diplomatskom minuskulom.

Iako je dosta dokumenata Državnog arhiva u Dubrovniku izgubljeno, raspravu o minuskulizaciji pisma u prvoj polovici XIII. st. moguće je voditi na temelju dokumenata kao što je *Ugovor bugarskog cara Ivana Asena II s Dubrovčanima* (o. 1230.).⁷ U neka buduća istraživanja trebale bi biti uvrštene usporedbe s grčkom minuskulom, te ispitivanje mogućnosti da se ćirilična minuskula razvija u dvojezičnoj grčko-slavenskoj kancelariji, što su dosadašnji istraživači zanemarivali.⁸ Od novijih istraživača koji se bave ovom problematikom treba istaknuti Lejlu Nakaš i njezino propitivanje postanka minuskule (NAKAŠ 2010), koja je prva i upozorila na ovu problematiku. U svakom slučaju, potrebno je naglasiti kako je riječ o istom pismovnom tipu koji se u predmetnom vremenu koristi u obje kancelarije.

1.5. Korpus istraživanja

Korpus se ovog istraživanja sastoji od svega dva dokumenta pisana ćiriličkom diplomatskom minuskulom, a čuvaju se u Državnom arhivu u Dubrovniku. Prvi je Prijepis *Povelje kojom car Stefan Dušan moli dubrovačkog*

⁷ Ovaj dokument čuva se u Sankt Peterburgu, Arheografsko odjeljenje Ruske akademije znanosti (sign. 4.5.5.).

⁸ Npr. Barbara Lomagistro piše o posebnim minuskulnim slovnim oblicima u spomenutom *Ugovoru bugarskog cara Ivana Asena II.*, te spominje utjecaj grčkog pisma vidljiv u novom načinu pisanja grčkog digrafa ov s nasadenom ižicom (LOMAGISTRO 2008: 129–130).

kneza da vrati založeni pojās kneza Vratka (izdana 30. ožujka 1352. u Slanim Dolima; u nastavku teksta: PPSD), a koji se nalazi u knjizi dokumenata *Diversa Cancellariae* 1351.–1352. na f. 33v (STOJANOVIĆ 1929: 66). Drugi je dokument *Povelja kojom car Stefan Uroš daruje Dubrovniku zemlju od Ljute do Kurila* (od 25. travnja 1357., Ribnik pod Prizrenom; u nastavku teksta: PSU), pisan na papiru 450×295–305 mm, s vodenim znakom kruške s dvama listovima (MOŠIN; TRALJIĆ 1957, tablica 428, br. 4310). Autor je PPSD dubrovački kancelar Đivo Parmezan.⁹ Ime notara koji je pisao PSU nije poznato, ali se zna da je on i autor *Povelje kojom car Stefan Uroš priznaje Dubrovčani-ma povlastice cara Dušana*,¹⁰ (PORČIĆ 2017: 274).

Razlozi zbog kojih su ova dva dokumenta izabrana su jednostavni. Prvi je taj što po pismovnom tipu pripadaju dvama ćiriličkim kancelarijama odabranima za ovo istraživanje. Drugi je taj što po vremenu nastanka pripadaju razdoblju u kojem je ćirilička diplomatska minuskula već standardizirana, a još nije nastupila 1362. godina iz koje nam dolaze posljednji sačuvani dokumenti Nemanjićke kancelarije koji se nalaze u Državnom arhivu u Dubrovniku. Ova godina može poslužiti i kao navještaj kraja ere Nemanjića koji nastupa s 1371. g. i smrću posljednjeg predstavnika vladarske loze (PORČIĆ 2017: 16). Treći je taj što je svaki od dvaju tekstova po vrsti dokumenta reprezentativan za korpus kojem pripada, pa se očekuje da karakteristike tih tekstova daju relevantan uvid u karakteristike korpusa kojem pripadaju. Naime, materijal nemanjićke kancelarije uglavnom obuhvaća povelje, dok je za Parmezanov opus specifično da sadrži brojne prijepise čitavih dokumenata sačuvane u knjigama dubrovačke slavenske kancelarije. Četvrti je razlog taj što su ta dva dokumenta (kao uostalom i brojni drugi njima srodni po pismovnom tipu, vremenu nastanka i kancelariji kojoj pripadaju) nedovoljno paleografski poznati.

1.6. Cilj istraživanja

Glavni je cilj istraživanja usporedbom grafijskih kategorija predmetnih dvaju dokumenata identificirati moguće posebnosti dubrovačke slavenske i

⁹ Djelovao u dubrovačkoj slavenskoj kancelariji od 1348. do 1363. kada ga nasljeđuje Niko Bijelić (JIREČEK 1907: 174–175).

¹⁰ Ovo je još jedna povelja cara Stefana Uroša koja je nastala na istom mjestu i na isti dan, te je samim tim najvjerojatnije kako je anonimni pisar autor obaju ovih povelja kako Porčić i prenosi. Paleografskim istraživanjem obuhvaćena je samo prva spomenuta, *Povelja kojom car Stefan Uroš daruje Dubrovniku zemlju od Ljute do Kurila*, iz razloga što su obje grafijski jako slične, tj. gotovo identične.

nemanjičke kancelarija kako u morfološkom smislu, tako i u duktusu pisma, koordinaciji glavnih slovnih oblika u linijskom ustroju (što svjedoči o stupnju provedene minuskulizacije) i sl. Osim toga, istraživanje bi trebalo doprinijeti razumijevanju razvojnih veza srednjovjekovne ćiriličke diplomatske minuskule i kasnijih, novovjekovnih kurzivnih ćiriličkih pisama (poput *bosančice* i *poljičice*), ali i utvrđivanju i promišljanju zakonitosti razvoja ćiriličkog pisanja. Kao prilog mogućim budućim lingvističkim ili historiografskim istraživanjima, priložit ćemo i latiničnu transliteraciju obaju dokumenata prema suvremenim načelima.¹¹

Pored netom navedenog glavnog cilja, od ovog se kraćeg paleografskog istraživanja očekuje i da doprinese postavljanju metodoloških standarda za buduće, opsežnije studije.

2. METODOLOGIJA PALEOGRAFSKOG ISTRAŽIVANJA

Prije svega, potrebno je naglasiti da suvremena metodologija paleografskog istraživanja konkretnog pisma ili pismovne pojave dopušta niz različitih pristupa, s obzirom na tipologiziranje pisama u različitim civilizacijama (uz proučavanje njihova eventualnog odnosa), razvoj pismovnih tipova u pojedinoj pismovnoj zajednici, razvoj slovnih oblika unutar jednog pismovnog tipa koji se rabi u konkretnoj pismovnoj zajednici (motiviran unutarnjim razvojem ili vanjskim utjecajem drugih pisama), rekonstrukcija izgovora (transkripciju), prikaz kulturoloških i materijalnih okvira u kojima se pismenost razvija, i s obzirom na posebnosti vizualizacije jezične poruke, kako na razini prijenosa karakterističnih lingvističkih razina (što se jednim dijelom odražava i na pitanjima transkripcije), tako i na razini vizualnog »viška«, koji čitateljskom oku optimalizira prijenos vizualne poruke (ŽAGAR 2013: 13).

Još je 1974. g. Léon Gilissen predložio trojnu podjelu paleografije prema tipu pristupa istraživanju određenog paleografski relevantnom problemu na: *paleografiju čitanja* (koja se bavi pitanjima usmene aktualizacije teksta), *analitičku paleografiju* (kojoj je u fokusu slovná morfologija/*grafomorfologija*), te *povijest pisma* (koja povezuje prethodna dva pristupa u cjelovit pogled na razvoj pismovne strane jezika kroz povijest kulture i civilizacije). Takva je

¹¹ Ćirilične transliteracije ovog korpusa već postoje u STOJANOVIĆ 1929. i u PORČIĆ 2017.

podjela paleografije prilično uvriježena kako u svjetskoj, tako i u hrvatskoj znanstvenoj zajednici.¹²

Ovdje prikazano paleografsko istraživanje pripada domeni *analitičke i funkcionalne*¹³ paleografije. Kako bi takva vrsta paleografskog istraživanja bila korektno provedena, kao glavni metodološki alat upotrijebljene su određene grafijske kategorije definirane i upotrebljavane u ranijim paleografskim istraživanjima:¹⁴

1. slovna koordinacija u linijskom ustroju i posebnosti pisma,
2. posebni slovni oblici (po kojima se ovo pismo razlikuje od ustavne ćirice) i spajanja slovnih oblika u tekstu (kao rezultat slovne koordinacije),
3. razgodni znakovi: uspostavljanje razdvojenog pisanja (napuštanje spojenog pisanja riječi, lat. *scriptura continua*), interpunkcija i velika slova,
4. uspostavljanje ligatura i kraćenja,
5. pisanje brojeva.

Iako su za sam grafetički opis pisanja najbitnije kategorije slovne koordinacije i posebnih slovnih oblika, ne smiju se zanemariti ni ostale, jer grafijske posebnosti koje im pripadaju imaju konkretnu ulogu u funkcioniranju pisanog teksta u cjelini (ŽAGAR 2013: 15). Proučavanjem svih navedenih kategorija moguće je dobiti najbolji uvid u grafijske/pismovne zakonitosti, kao i karakteristike pisama pojedinih kancelarija ili pisarskih ruku. Dodatno, kao kraći osvrt, odnosno dio slovne problematike, ali i same jezične strukture tekstova, bit će obrađeno pitanje odnosa fonema i grafema (u kojoj se funkciji koriste koja slova, osobito postojanje i odnos **ѣ**, **ѡ**, **ѣ**, **ѣ** i sl.). Prisutnost nekih slova bila bi važan pokazatelj različitosti, npr. pisanje **ѣ** (za /ja/ i za /je/), pisanje **ѡ**, osobito pisanje **ѣ** i glasa (fonema) /č/ sigurno su jako važne posebnosti istoka (Srbije) i Zapada (Dubrovnika).

¹² Za dodatno objašnjenje pozitivnih strana ovakve podjele, odnosno triparticije paleografije, kao i za dodatne informacije o metodologiji analitičke paleografije v. ČUNČIĆ 1997.

¹³ Razmatranja o nazivu *funkcionalna paleografija* potaknuta su samim promjenama u pismu koje nastaju upravo zbog promjene funkcije pisma (liturgijske/poslovne), čime se izravno utječe i na sam razvojni proces.

¹⁴ Grafijske kategorije koje će biti predstavljene definirane su prilikom rada na doktorskoj disertaciji pod mentorstvom prof. dr. sc. Matea Žagara, čija je ekspertiza kategorizacije i metodologije unutar glagoljske paleografije tom prilikom poslužila kao uzor i glavni oslonac pri nastanku istih. Također, osim u spomenutoj doktorskoj disertaciji PASKOJEVIĆ 2018, iste grafijske kategorije primjenjene su u još dva manja paleografska istraživanja (govoreći o ćiriličkoj paleografiji): ŽAGAR; PASKOJEVIĆ 2014 i PASKOJEVIĆ 2015.

3. UVOD U PALEOGRAFSKI OPIS PROUČAVANOG KORPUSA

Kao što je ranije spomenuto, korpus se ovog paleografskog istraživanja sastoji od svega dvije povelje. PPSD ima svega 9 redaka, pa stranicu dijeli s još jednim prijepisom – *Poveljom kojom knez Vratko moli da mu se vrati pojas koji je založen kod Marina Bunića* (STOJANOVIĆ 1929: 70). Autor je obaju ovih prijepisa dubrovački notar Đivo Parmezan,¹⁵ koji se koristi razvijenom verzijom srednjovjekovne ćiriličke diplomatske minuskule. Na samom početku stranice, iznad obaju prijepisa, nalazi se i datum zajedno s tri retka teksta na talijanskome pisan kurzivnom goticom kojim pisar izjavljuje po čijoj je naredbi prepisao ove dokumente:

Die XXX de março.

*Ego Give de Parmegano, noder schlavonescho, per comandamento de misser lo conte e del suo picul consellio, regista i la letera che manda misser lo imperador in schavonescho e quella de Vratko.*¹⁶

Prijevod:

Dana 30. ožujka.

Ja Đivo Parmezan, notar slavenski, po zapovijedi gospodina kneza i njegovog malog vijeća, zabilježio sam pismo izdano od gospodina cara na slavenskom a koje se radi o Vratku.¹⁷

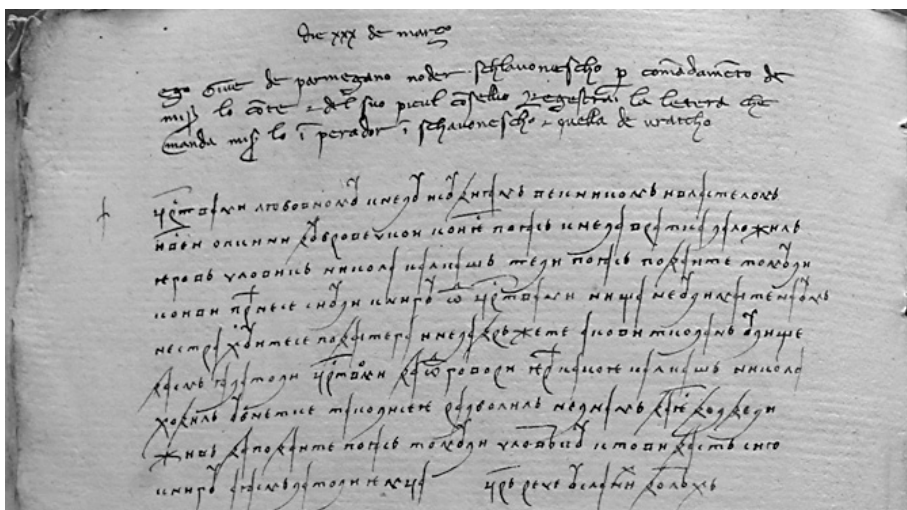
Ispred početka teksta, na lijevoj margini stranice, nalazi se manji znak križa, a sam je tekst pisan tintom crne boje.

PSU nalazi se u Državnom arhivu u Dubrovniku pod signaturom *Diplomata et Acta bečki broj 1012*. Tekst povelje sastoji se od ukupno 22 retka ispisanih tintom svijetlosmeđe boje, s time da su crvenom bojom ispisani: invokacijski križ i inicijal *P*; riječi *c(a)ru* (7. redak), *isl^oves^a* (9. redak), *hrisovul(b)* (11. redak); veliko slovo *Z* (14. redak) i riječ *slo^ovo* (20. redak). Uz to, na dnu povelje nalazi se i vladarev potpis izveden velikim ligaturnim slovima i također pisan crvenom tintom. Na poledini povelje nalaze se dvije naknadne srednjovjekovne bilješke. Jednoj je autor Đivo Parmezan, a drugoj još jedan poznati dubrovački pisar iz XV. st. – Nikša Zvijezdić (PORČIĆ 2017: 272). Te su bilješke pisane kurzivnom goticom. Ispod potpisa nalazi se i crvena vrpca s koje je vjerojatno visio pečat.

¹⁵ Autorstvo je Điva Parmezana potvrđeno u samom tekstu PPSD na navedenoj stranici. V. STOJANOVIĆ 1929.

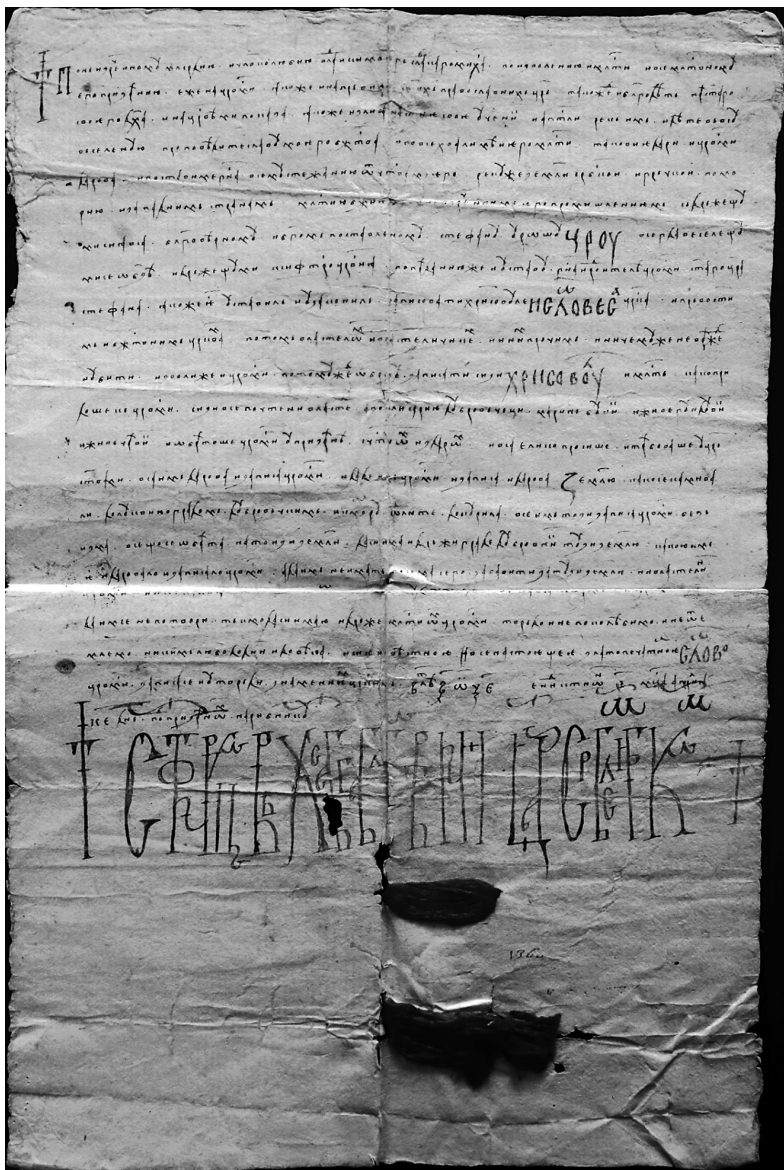
¹⁶ Transliteracija preuzeta iz PORČIĆ 2017: 256.

¹⁷ Slobodan prijevod autora članka s mogućim pogreškama.

Slika 1. Prijepis *Povelje cara Stefana Dušana* (30. 3. 1352. u Slanim Dolima),
autor (prepisivač): Đivo Parmezan

Figure 1. Transcript of *Emperor Stefan Dušan's Charter about return of Duke Vratko's
pawned belt by Ragusans with his warranty*, (30. 3. 1352. in Slani Doli),
author (scribe): Đivo Parmezan

Slika 2. Povelja cara Stefana Uroša (25. 4. 1357. pod Prizrenom na Ribniku).
Autor nepoznat

Figure 2. Charter of Emperor Stefan Uroš with which he donates the land from Ljuta to Kurila to the City of Dubrovnik (25. 4. 1357., Prizren under Ribnik). Author unknown

4. PALEOGRAFSKO ISTRAŽIVANJE

4.1. Slovna koordinacija u linijskom ustroju i posebnosti pisma

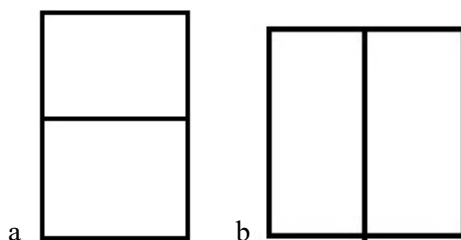
Pojam *slovna koordinacija* nužna je pojava koja se javlja u procesu *pisanja* i koja, jednostavnim riječima, podrazumijeva obaziranje prilikom pisanja pojedinačnih slova na njihovu okolicu, prethodna i buduća slova. Prilikom pisanja minuskule podrazumijeva se ujednačavanje oblika unutar središnjeg slovnog polja, odnosno, izvlačenje distinktivnih elemenata iz središnjeg slovnog polja u četverolinijskom ustroju (ponajviše iznad, između gornje glavne linije i krajnje gornje, ili pak ispod donje glavne linije, prema krajnje donjoj). To nipošto ne proistječe samo iz pisarove potrebe za komocijom i brzinom, nego i iz kognitivne domene čitatelja tj. njegova traženja lakšeg, tj. bržeg razaznavanja nanizanih oblika, pravog omjera sličnosti i posebnosti. U uvjetima kurziviranog pisanja nestaje temeljna, prepoznatljiva razlikovnost između *haste* i *caudae* (vodoravnih i kosih poteza) (BREKLE 1994: 172–173; ŽAGAR 2007: 265). Samim time, glavni slovni dijelovi pojednostavljuju se unutar središnjeg dijela retka prilikom prelaska s dvolinijskog na četverolinijski ustroj, dodatno ubrzavajući sam *duktus*¹⁸ pisma. Sve proučavane paleografske kategorije također su vezane i za grčko i latinsko pisanje.

Četverolinijski ustroj karakterističan je za sva minuskulna pisma, pa je stoga očekivana njegova prisutnost i u proučavanim dokumentima. Upravo zbog potrebe za što bržim pisanjem, minuskulna pisma dublje u srednjovjekovnoj povijesti bila su vezana za tekstove praktičnije namjene, a onda su se postupno kroz srednji vijek uključivala i u knjige koje su sadržavale beletristiku, naposljetku i u liturgijske knjige. Pravi registar razvoja ovog tipa pisma bili su ponajprije pravni tekstovi, gdje je prevladavala briga o stjecanju što veće brzine pisanja, dakako uz čuvanje optimalne čitljivosti. Poveznica s dvolinijskim ustrojem njegov je središnji dio, unutar kojeg se nižu glavni slovni dijelovi, koji će – međutim – doživjeti i promjene vlastita oblika i njihova modula. Ovakva promjena linijskog ustroja uvjetovala je i na modifikaciju samog načina pisanja slovnih oblika, tj. na njihovu slovnu shemu/slovni modul, odnosno nacrt u kojeg se uklapaju svi glavni slovni dijelovi pojedinog pisma.¹⁹ Za razliku od dvolinijskog ustavnog pisma (i grčkog pisma, ćirilice,

¹⁸ Još jedna pojava bitna prvenstveno za analitičku paleografiju, a u najkraćim crtama se može reći kako proučava zakonitosti izvođenja poteza pisarske ruke prilikom pisanja. (Za više informacija o duktusu vidi primjerice Čunčić 1999.)

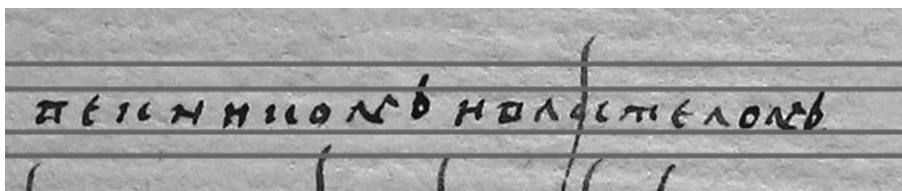
¹⁹ Više o slovnim modulu vidi u ŽAGAR 2007; ŽAGAR 2013.

a također i latinice) za koje je karakterističan slovni modul pravokutnik horizontalno podijeljen na dva jednaka dijela, u minuskuli se ta horizontalna dvostupnjevost prebacuje u jedan stupanj, s time da se sve više ističe njegov kvadratičan oblik, s podjelom po vertikali. Takvu je promjenu dakako pratilo izbacivanje »slabijih«²⁰ slovnih dijelova izvan središnjeg toka retka (iznad glavne gornje linije i ispod glavne donje). Riječ je o procesu koji je zahvatio i latiničko pisanje.²¹

Slika 3. Slovni moduli ustava (a) i minuskule (b)

Figure 3. Letter modules of a) uncial Cyrillic script and b) diplomatic minuscule Cyrillic script

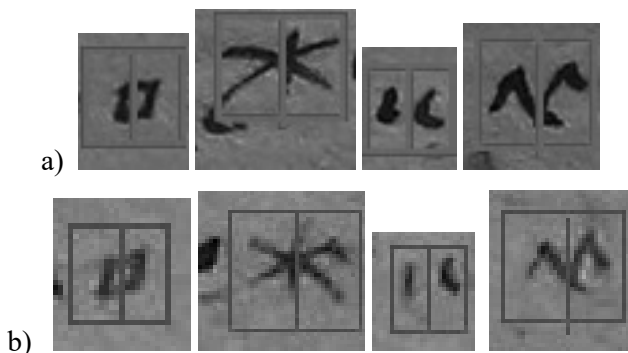

Slika 4. Prikaz četverolinijskog ustroja na primjeru *Prijepisa povelje cara Stefana Dušana*

Figure 4. Appearance of four linear writing system on the example from the *Transcript of Emperor Stefan Dušan's Charter*

²⁰ Pod pojmom »slabiji slovnih dijelovi« misli se prvenstveno na sve linije slovnog oblika bilo ravne, izdužene ili zavijene, koje svojim (ne)postojanjem ne mijenjaju značajno karakterističnu morfologiju pojedinog slovnog oblika. Odličan primjer slabijeg slovnog dijela je izdužena donja lijeva nožica slovnog oblika ж (Slika 4.a i b).

²¹ Upravo zbog bliskosti s latiničkim pisanjem, mnogi su istraživači u razvoju ćiriličke minuskule tražili utjecaje latiničkog pisanja. Dubrovnik, kao i uopće priobalni pojas donjeg dijela istočne jadranske obale, za te su kontakte bili tipični. Sve to pogotovo s obzirom na karakterističnu bigrafičnost dubrovačkih pisara, kao i uopće s obzirom na dvojstvo hrvatske pismovne kulture kroz povijest, i na ovoj dionici nacionalne pismenosti. Kao polazišnu točku za više informacija o literaturi vezanoj uz ovu problematiku, dovoljno je pogledati opus Josipa Vrane.

Slika 5. Primjeri slovnih oblika *v*, *z*, *k*, *m* unutar minuskulnog slovnog modula: a) *prijepis Povelje cara Stefana Dušana*, b) *Povelja cara Stefana Uroša*

Figure 5. Letter examples *v*, *z*, *k*, *m* inside the letter module: a) *Emperor Stefan Dušan Charter Transcription*, b) *Emperor Stefan Uroš' Charter*

Za razliku od dvolinijskog tipa pisma kakav je ustav i u kojem su probijanja linijskog ustroja slabijim slovnim dijelovima rijetka, u četverolinijskome treba voditi računa o slabijim slovnim dijelovima koji često probijaju gornju i donju liniju,²² te su važan faktor procesa koordinacije slovnih oblika. Oni se u pravilu ne smiju preklapati (iako ovo pravilo potvrđuju mnogobrojne iznimke), te samim tim njihova dužina u većini slučajeva uvjetuje visinu poreda između redaka.

Popis se slova čiji slabiji slovni dijelovi probijaju linijski ustroj u dva predmetna dokumenta uglavnom podudaraju, a slično je stanje i u većini povelja pisanih diplomatskom minuskulom.²³ U PSU zabilježena su ova probijanja:

- donju liniju probijaju slovni oblici *r*, *z*, *m*, *ρ*, *χ*, *ψ*;
- gornju liniju probijaju slovni oblici *ѧ* i *Ѧ*;
- obje linije probijaju slovni oblici *α*, *λ*, *ϕ* i *я*.

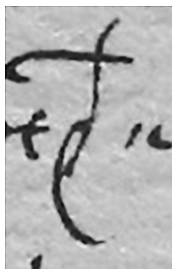
Kod PPSD situacija je gotovo ista, tj. zabilježene su samo dvije razlike: slovni se oblik *m* uglavnom piše unutar središnjeg slovnog polja i rijetko svojim srednjim repićem probija donju liniju tog polja (primjerice u 8. retku), a

²² Iako su začeci ove pojave vidljivi u ustavnom pismu, gdje se pojedini slabiji slovni dijelovi spuštaju ispod donje linije. To je posebno izraženo kod slovnih oblika *α*, *z*, *ρ*, *χ*, *ψ* i sl. Čak je i u najstarijoj ćirilici zabilježeno probijanje glavnih linija, a i u samom grčkom alfabetu (npr. *υ* i *dr*). Dakle, ćirilica je od početka imala taj jasan potencijal, koji je u minuskuli samo nastavljen.

²³ Za više podataka o probijanjima linijskog ustroja slabijim slovnim dijelovima usp. PASKOJEVIĆ 2018.

slovni se oblik Φ ne pojavljuje u tom dokumentu pa se ne može znati bi li ili ne također probijao linijski ustroj.

Također, valja primijetiti da je u oba dokumenta zabilježen ligaturni oblik $\rho\kappa$ (vidi sliku 6.) koji također obostrano probija linijski ustroj. Kako ligature predstavljaju ipak zasebnu grafetičku razinu,²⁴ ovaj ligaturni oblik je zasebno naznačen.

Slika 6. Uobičajeni izgled ligaturnog oblika $\rho\kappa$

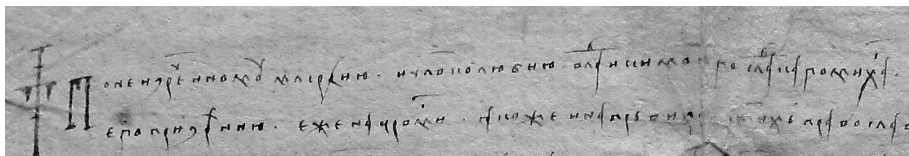
Figure 6. Usual look of the ligature form $\rho\kappa$

Osim maločas navedenih minimalnih razlika, jedino u čemu se u pogledu slovne koordinacije razlikuju predmetne dvije povelje je duktus pisma. Naime, slabiji slovni dijelovi puno su izraženiji (veći, izduženiji, čak i zavijeniji) u PPSD nego što je to slučaj u PSU. Tako se u PPSD vitice pojedinih slova često (gotovo u pravilu) spuštaju do sljedećeg retka, dok je u PSU redovit slučaj da se vitica spušta najviše do polovice širine proreda a spuštanje je vitice gotovo do sljedećeg retka rijetkost. Zbog navedenog se svojstva tekst PSU doima pregledniji i svečaniji, a i sam ritam pisma je nešto usporeniji. Moguće je kako je takvim izborom (pogotovo stvarajući dojam svečanosti) autor htio naglasiti diplomatsku vrijednost dokumenta. Ipak, treba napomenuti kako se i tekst PPSD može iščitati bez većih problema, bez obzira na prenaplašenost slabih slovni dijelova. Općenito skromniji dojam koji odaje slovna koordi-

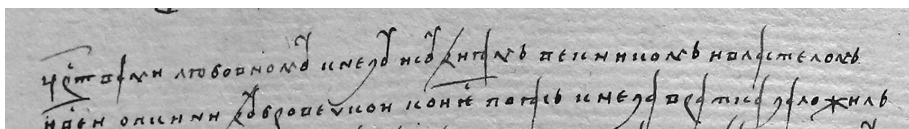
²⁴ Najopćenitija definicija ligature je »spojeno pisanje dvaju ili više slova jednim pismenim znakom« SIMEON 1969: 761. Ipak, tom definicijom nisu navedena nikakva ograničenja u načinu spajanja slova. Istodobno, istaknut je novouspostavljeni jedan *znak*, što znači i da se mora podrazumijevati njegov visok stupanj grafomorfološke uređenosti i prepoznatljivosti, bez obzira na apstrahiranosti izvornih slovni oblika ŽAGAR 2007: 405. Svakako treba spomenuti i rad Thorvi Eckhardt o ćiriličkom ustavu (ECKHARDT 1955). Ona je, naime, prva progovorila i o glagoljičkom linijskom ustroju, što je bilo zasnovano na njezinom radu na ćirilici.

nacija i posebno duktus PPSD navodi na zaključak da činjenica piše li pisar izvorni tekst ili prijepis utječe na pismovna svojstva teksta, tj. čini se da je pisar bio sklon ulagati manje truda u prijepise nego u izvorne dokumente.

a)

b)

Slika 7. Prva dva retka teksta: (a) *Povelje cara Stefana Uroša* i (b) *Prijepisa Povelje cara Stefana Dušana* (pisar: Đivo Parmezan).

Figure 7. First two lines of the texts: (a) *Emperor Stefan Uroš's Charter* and (b) *Transcript of Emperor Stefan Dušan's Charter* (scribe: Đivo Parmezan).

4.2. Posebni slovni oblici i spajanja slovni oblika u tekstu

Prethodno spomenuti proces *koordinacije* slovni oblika u linijskom ustroju, skupa s *kurzivnim tendencijama* – ukošenost slova i njihova međusobna povezanost, probijanja linijskog ustroja slabijim slovni dijelovima pridonijeli su morfološkoj standardizaciji određenih slovni oblika koji postaju karakteristični za pismo ćiriličke diplomatske minuskule, kao što su а, в, в, д, ж, з, к, м, т, ч i sl. Budući da je utvrđeno kako su se određene morfološke promjene pojedinih posebnih slovni oblika pojavile i puno ranije nego što je ćirilička diplomatska minuskula ušla u svoju klasičnu fazu, neke još krajem XII. st., na osnovu tih se morfoloških promjena može pratiti razvoj minuskulizacije ovog tipa ćiriličkog pisma.²⁵

²⁵ Još je Čremošnik u ovom kontekstu spominjao karakterističan slovni oblik *a* na čijem se primjeru mogu pratiti te promjene, čije produžavanje vertikalnog stabla vezuje još uz potpise župana Nemanje i njegova brata Miroslava u njihovu *Ugovoru s Dubrovnikom* pisanim latinicom od 27. 9. 1186. ČREMOŠNIK 1963: 120. Doktorska disertacija PASKOJEVIĆ 2018 upravo je fokusirana na ovu temu.

S obzirom na to kolika je važnost morfologije slovnih oblika za poznavanje i tumačenje pismovnih ustroja, procijenjeno je da za ovo istraživanje dostaje posebnim slovnim oblicima pristupiti samo sa stajališta njihove morfologije. Kao što se može vidjeti iz priloženih tablica azbučnog registra,²⁶ nema većih razlika u morfološkom opisu slovnih oblika dvaju predmetnih dokumenata, ali se mogu primijetiti neke manje razlike. Tako slovni oblik ж kod Parmezana ima zaobljenije linije. »Kvačica« se istog slova u PSU pojavljuje na gornjem desnom dijelu križa, dok se u PPSD ona pretvara u viticu kojom završava donji lijevi krak križa.

Slovni se oblik и s prenaplašenim vertikalnim stablima pojavljuje u PSU i to samo jednom (u 20. retku). Ovakav se oblik vrlo često već u ovom razdoblju (dakle, sredina XIV. st.) koristi kao veznik *i*, što je izvrstan primjer funkcionalne gramatičke specijalizacije (u grafomorfološkom smislu) posebne slovne inačice, u ovom slučaju vjerojatno na osnovi naglašenosti vertikalnih stabala koja tako pisano slovo čine zamjetljivijim u rečeničnom nizu, pogotovo u uvjetima nedosljedne razdijeljenosti riječi bjelinama (ponajprije zbog uštede pismovnog prostora). Ipak, stječe se dojam kako pisar nije bio upućen u mogućnost da и s prenaplašenim vertikalnim stablima upotrijebi kada se ono nalazi u ulozu veznika, jer u svom tekstu ima veznik *i* ali ga ne piše na takav način.

Razlika pri pisanju slova м nalazi se samo u kraku središnjeg »trokuta« kojega Parmezan jako rijetko piše prelazeći donju liniju (iako su zabilježeni i takvi slučajevi). Sljedeće je slovo х, koje kod Uroševa pisara ima oba kraka produžena ispod donje linije, dok Parmezan samo lijevi krak slova produžuje ispod te linije. Čini se da je jedna od posebnosti Parmezanove ruke i ꙗ izveden kao da je riječ o slovu к s vertikalnim stablom produženim prema gornjoj liniji i dužom horizontalnom linijom povučenom ulijevo.

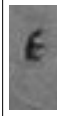

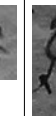
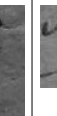

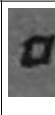

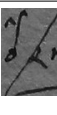

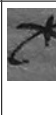

Na osnovi navedenoga se može primijetiti kako se u pogledu morfologije slova srednjovjekovne ćiriličke minuskule dviju predmetnih kancelarija sredinom XIV. st. ne razlikuju mnogo. Kada je riječ o razlikama ruku različitih pisara u području morfologije slova, čini se da je vrijedno izdvojiti jedino Parmezanov način pisanja slova ꙗ, dok su ostale u velikom području vrlo malih razlika u pojedinim linijama i slovnim dijelovima koje su uobičajene za diplomatsku minuskulu.

²⁶ Grafički prikaz svih opisivanih primjera nalazi se u priloženoj Tablici 1. koja paralelno prikazuje azbučni niz obaju proučavanih dokumenata.

Spajanje je slovnih oblika jedno od ključnih svojstava kurziva (kao pisma u kojem pisanje slovnih oblika teče bez prekida) jer značajno utječe na brzinu pisanja, tog glavnog razloga postojanja minuskule uopće, te se javlja kao generator različitih grafetičkih promjena u minuskuli. U srednjovjekovnoj se diplomatskoj minuskuli slovni oblici tek katkad povezuju, a kad je to i slučaj rijetko su povezana više od dva slova iste riječi.²⁷ U dvama za potrebe ovog istraživanja istraženim dokumentima slovni se oblici ne spajaju, no tzv. kurzivne tendencije tih pisama ipak pokazuju smjer razvoja grafije proučavanih povelja prema kurzivnom tipu pisma. Bila bi to pojava koja bi se posve poklapala s razvojem minuskule u latiničnom pisanju, koja je također posljednju razvojnu fazu imala u kurzivnom pisanju.²⁸

Tablica 1. Usporedba azbučnih nizova *Povelje cara Stefana Uroša* i *Prijepisa Povelje cara Stefana Dušana* pisara Điva Parmezana

Table 1. Comparison of the alphabets of *Emperor Stefan Uroš Charter* and *Transcript of the Emperor Stefan Dušan Charter* by the scribe Đivo Parmezan

Povelja	A	B	V	G	D	E	Ž	3 (zêlo)	Z	Ī (iže)
PSU										
PPSD										

²⁷ U korpusu dubrovačkih isprava postoje primjeri spajanja više od dvaju slovnih oblika, ali ona su karakterističnija za XV. st. Dovoljno je pogledati Hristoforovičev, Zvijezdičev ili pak Cvjetkovičev opus. Također, ova pojava nije strana ni susjednim kancelarijama. Dobri primjeri za to mogu se naći npr. u *Povelji kojom kralj Tvrtko II potvrđuje Sandaljevo ustupanje Dubrovčanima polovice Konavoske župe s gradom Sokolom* (16. kolovoza 1420. u Podvisokom) kojoj je autor *dijak* Dušan. V. PASKOJEVIĆ 2018: 262–264.

²⁸ Za više informacija o razvoju pismovnih inačica u latinskoj paleografiji vidi STIPIŠIĆ 1991.

I	Ĝ (đerv)	K	L	M	N	O	P	R	S	T

U	H	Ô	Ĉ	C	Č	Š	Ь	Ê	JU	JA	JE

4.3. Razgodni znakovi: uspostavljanje razdvojenog pisanja, interpunkcija i velika slova

Razdvajanje pojedinih riječi u tekstu bjelinama danas je standard svih pisama europskog kulturnog kruga. Nerijetko se propusti primijetiti da je načelo pisanja *scriptura continua*²⁹ imao velik značaj još u srednjem vijeku, a da je prvo napuštanje tog načela zabilježeno tek u latiničkim tekstovima IX. ili X. st. (ŽAGAR 2013: 285–286). Razdvajanje riječi, uporaba interpunkcije i velikog slova osnovna su sredstva funkcionalne organizacije teksta, pa onda i područja podložna pravopisnom normiranju i standardizaciji. Jedna od zadaća u naslovu navedene kategorije je upravo identifikacija spomenutih pismovnih

²⁹ Najkraća definicija pojma bila bi stil pisanja u kojem izostaju sredstva razgraničavanja riječi u tekstu. Ovaj stil se razvio još u grčkom pismu gdje se praksa pisanja bez razmaka razvila s *bustrofedonom* – tehnikom dvosmjernog pisanja gdje se piše s lijeva na desno i obratno, upravo kako se i plug sa upregnutim kolima okreće (grč. *bous* – vol, *strophe* – okretati). Pritom se pri pisanju »okretao« i smjer pisanja slova. Ovakav način pisanja bio je jako čest na kamenim natpisima, v. THREATTE 1980: 54–55. Kad su Rimljani preuzeli etruščanski alfabet, prisvojili su i ovu grčku praksu, premda su ranije razdvajali riječi interpunkcijama, v. MOORE 2001: 421.

pojava, čime bi se mogli prepoznati i određeni pokušaji ustrojivanja pravopisnih pravila. Osim toga, jedna od zadaća ove kategorije jest i prepoznavanje pravila prilikom razdvajanja riječi na kraju retka, te eventualna uporaba različitih grafičkih sredstava (crtice ili sl.), kao što je slučaj u modernim europskim latiničnim pravopisima.

U PSU pojedine se riječi u tekstu uredno razgraničavaju kombinacijom bjeline i puntuacije, s time da puntuacija u pravilu dolazi po sredini visine retka. Ovo razgraničavanje nije do kraja standardizirano, tako da postoje i slučajevi gdje se pojedine riječi pišu *in continuo*. Također, pisar vrlo često, gotovo uvijek, veznik *i* s prvom sljedećom riječi u tekstu piše kao združenicu. Ta je praksa uobičajena za većinu povelja tog razdoblja pisanih ćiriličkom minuskulom. Velika se slova u pravilu ne pojavljuju, a jedina je iznimka riječ *Zemlju* (14. redak) koja se ističe i time što je, kao i neke druge riječi u tekstu, ispisana svečanom crvenom bojom.³⁰ Autor povelje nastoji izbjeći rastavljanje riječi na kraju redaka, a kada to i čini izbjegava upotrebu grafičkih sredstava, kao što pokazuje primjer s kraja 5. retka teksta gdje pisar rastavlja riječ: *pomo-(riju)*.

U PPSD dubrovačkog pisara Điva Parmezana riječi se razgraničavaju samo bjelinama. Drugim riječima, taj je pisar prestao riječi razdvajati na ranije uobičajen (arhaičan) način – istodobnom uporabom bjeline i točkica. Također, i u ovom prijepisu može se vidjeti kako proces standardizacije razdvajanja bjelinama nije dovršen. Naime, u tekstu postoje i primjeri riječi pisane *in continuo*. Pisanjem veznika *и* s prvom sljedećom riječi u tekstu pisar otkriva da (i u tom pogledu) slijedi opće grafetičke zakonitosti svojstvene XIV. stoljeću. Također, nema pisanja velikog slova niti ima grafičkih sredstava za obilježavanje rastavljanja riječi na kraju retka. Štoviše, u PPSD rastavljanja riječi na kraju retka niti nema.

Kao što se može vidjeti iz priloženog, pisanje razgodnih znakova (bjeline, točke, zarezi, velika početna slova i sl.), a koji značajno utječu na funkcioniranje pisma (BARTHES 2004: 56–57) u proučavanom korpusu nije ustrojeno, tj. pravilnosti u razdvajanju riječi koje se primjećuju još nisu standardizirane. Također, postoje i razlike pri razdvajanju riječi između dvaju predmetnih tekstova: dok autor PSU koristi kombinaciju bjeline i puntuacije, Parmezan se oslanja isključivo na uporabu bjeline. To je ujedno i jedina karakteristika pisma PSU koja bi mogla upućivati na veću pismovnu arhaičnost tog pisma u odnosu na Parmezanov tekst. Sličnosti su predmetnih dvaju dokumenata vidljive u izostanku pisanja velikog slova, združenog pisanja veznika *и*, izostanku uporabe

³⁰ Za spomenute riječi zajedno s mjestima u tekstu na kojima se nalaze vidi poglavlje 3.

interpunkcijskih znakova (točke, zareza), a sve su to karakteristike pisma diplomatske minuskule koje općenito vrijede za sve dokumente XIV. st., pa i duže.

4.4. Ligature i kraćenja

Kratice, kao učinkovit način uštede pisačkog materijala i ubrzanja procesa pisanja, neizostavan su dio svih pismovnih kultura izniklih na tradiciji grčkog pisanja i grafičkog uređenja teksta, tj. straničnog postava. Razlikuju se četiri postupka koja se temelje na redukciji ispisanog materijala, najčešće slova: stezanje (kontrakcija), odbijanje (suspensija), natpisivanje (superpozicija) te slijevanje (ligatura) (ŽAGAR 2007: 428). Odnosi i zastupljenost pojedinih načina kraćenja razlikuju se ovisno o funkciji i tekstovima. Primjerice, u većini tzv. »svete riječi« (lat. *nomina sacra*) krata se stezanjem, iako su i u ovom slučaju česte iznimke.³¹ Prilikom pisanja ligatura uvijek nastaje svojevrstan »novi« grafički identitet, koji najčešće koristi jednu od vertikalnih linija slijevanih slova kao poveznicu, odnosno os tvorbe novog slovnog oblika. Zbog toga same ligature vrlo često ocrtavaju individualne grafijske inovacije i stupanj inventivnosti pojedinih pisarskih ruka, ali i uzuse pojedinih pisarskih kancelarija. Naravno, najjednostavniji oblici ujedno su i najrasprostranjeniji, te se kao takvi pojavljuju u gotovo svim poveljama srednjeg vijeka.³² Samim tim, ligature se od prethodnih postupaka kraćenja razlikuju po tomu što se odnose na slovnu razinu, tj. ne uzimaju razinu leksema i njegova značenja po nižoj slovnoj razini i neovisnosti o pojedinim riječima u kojima se takvo pisanje provodi (ŽAGAR 2007: 428). Načelno, u cirilici nema puno ligatura, pa ni u diplomatskoj minuskuli koja na druge načine povezuje slovnih oblika i ubrava duktus.

U PSU pisanje kratica je jako česta pojava, te gotovo ne postoji redak u tekstu bez barem jedne kratice. Najzastupljeniji je način kraćenja riječi kombinacija kontrakcije i natpisivanja, kojom se često krata i riječi iz skupine *nomina sacra*.³³ Jedan takav primjer nalazi se već u prvom retku teksta. U imenu *h(ri)^s(t)a* prisutna je upravo spomenuta kombinacija kraćenja, a sama kratica označena je i horizontalnom linijom (titlom) povučenom iznad natpisanog

³¹ Primjerice, dosta čest način kraćenja ove skupine riječi je i kombinacija kontrakcije i natpisivanja.

³² Dobar primjer te prakse je ligatura *pt*, koja se pismu ciriličke diplomatske minuskule pojavljuje kroz gotovo čitav srednji vijek, a prisutna je i u oba proučavana dokumenta.

³³ Usporedbom skupa kratica iz dvaju predmetnih dokumenata sa skupom kratica koje se nalaze unutar korpusa riječi skupine *nomina sacra* (vidi u SILL 1972) vidljivo je kako ni jedan od dvaju dokumenata u tom pogledu ne odstupa od načina *kraćenja nomina sacra*.

slova c.³⁴ Na sličan način krata se i riječi *ap(o)^st(o)li* (3. redak) i *b(o)ž(an)^stva* (4. redak). Ne izostaju ni kombinacije kontrakcije i natpisivanja prilikom kraćenja riječi koje su izvorno također mogle pripadati grupi *nomina sacra*, ali u zadanom kontekstu njihov sadržaj je »profanog« karaktera. Riječi *m(i)l(o)^sti* (1. redak), *c(a)r^s(t)v(a)mi* (2. redak), *g(o)^s(podi)na* (5. redak) samo su neki od takvih primjera kraćenja. Općenito se može reći kako je ova vrsta kraćenja najzastupljenija u tekstu spomenute povelje. U tekstu povelje postoje i brojni primjeri kontrakcija, razumljivo također i riječi iz već spominjane skupine svetih imena (*nomina sacra*) – *s(ve)ti**h*** (2. redak), *d(u)ha* (3. redak). Osim njih, prisutni su i primjeri kontrahiranja standardnog rječnika povelje – *čl(o)v(ê)koljubiju* (1. redak), *m(i)l(o)rdiju* (1. redak), *c(a)r**b*** (2. redak) i sl.

Usporedno s ova dva, može se reći kako se natpisivanje kao samostalan način kraćenja pojavljuje u manjoj mjeri. Pritom se najčešće natpisuju slova **д, н, к, м, т**. Neki od primjera ovakvih natpisivanja su riječi *učeni^k* (3. redak), *ro^ditelê* (8. redak) i sl.

Ligaturni oblici nisu jače zastupljeni u tekstu ove povelje. Uporabom se ističe jedino ligatura **ѣк**, koja je i općenito najraširenija ligatura ćirilčkih povelja srednjeg vijeka. Ipak, pojavljuje se i jedan slučaj uporabe ligature **ам**, i to u drugom dijelu riječi *c(a)r**b** - stvami*, koja je rastavljena na kraju 13., odnosno početku 14. retka teksta povelje. Oblikovno identična ligatura zabilježena je još u *Povelji kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo kralju Stjepanu Urošu I.* (1254.) (PASKOJEVIĆ 2018: 88–89), te nije isključena mogućnost kako tim činom ocrtava neke uzore preuzete iz prijašnjih razdoblja, koji ipak nisu do kraja ukomponirani u grafiju povelje.

Kako je PPSD i sadržajno kraći, logično je očekivati i razmjerno manji broj kratica. Uspoređujući tekstualnu dužinu PPSD s identificiranim kraticama, može se doći do zaključka kako autor toga prijepisa čak izbjegava njihovu upotrebu, jer je njihov broj značajno manji. Od kombinacija kontrakcije i natpisivanja pojavljuje se već viđeni primjer pri pisanju riječi *c(a)r^stvami* (odmah na početku prvoga retka). Također, u manjem broju su prisutne i kontrakcije, kao što se može vidjeti iz primjera *c(a)r**b*** i *m(ê**s**ê)ca* (9. redak). Natpisivanja se također pojavljuju tek usputno, a najčešće se natpisuju slova **д** i **с**, kao što je to slučaj u riječima *v^sei* (2. redak) i *ô^d* (4. redak). Od ligatura pojavljuje se već spominjani oblik **ѣк**, dakle najčešći ligaturni oblik ne samo ovog razdoblja, već čitavog srednjeg vijeka. Također, na primjeru u četvrtom retku teksta,

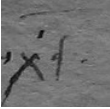
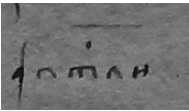
³⁴ Ovakvo obilježavanje je inače rasprostranjena praksa prilikom obilježavanja kratica u tekstu, pogotovo onih iz skupine *nomina sacra*.

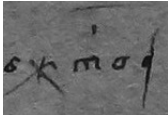
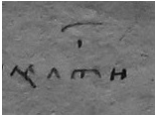
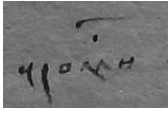
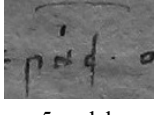

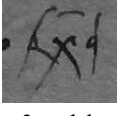
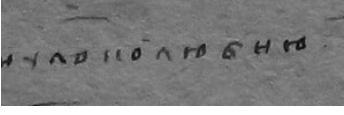
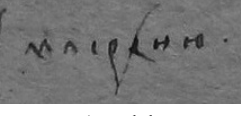
može se vidjeti ligatura *ah*. Ona se pojavljuje samo ovdje, a pisar ju vješto izvodi koristeći vertikalno stablo slova *a* kao zajedničku os. Ligatura izvedena po istom principu zabilježena je još u ustavno pisanoj *Povelji humskog kneza Andrije* (1214–1217.) (PASKOJEVIĆ 2018: 81–82), tako da se tim činom i u ovom kraćem prijepisu pojavljuje fenomen koji je zabilježen i u prethodno puno duljoj PSU.

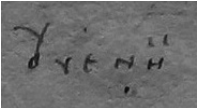
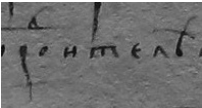

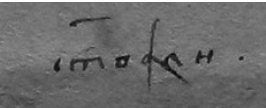
Usporedbom načina kraćenja u dva proučavana dokumenta jasno se može razaznati kako je najbitnija razlika između ova dva dokumenta češće korištenje kratica u PSU. Iako je PPSD sadržajno puno kraći dokument, u njemu se svejedno pojavljuje razmjerno malen broj kratica. Ovaj podatak najbolje dolazi do izražaja usporedbom PPSD s prvih devet redaka PSU. Ipak, treba uzeti u obzir kako je bitan i kontekst, odnosno u ovom slučaju sam sadržaj PPSD čiji tekst možda nije u tolikoj mjeri pogodan za kraćenje. Također, još jedan jako bitan čimbenik koji treba uzeti u obzir jest činjenica kako se radi o prijepisu. Ne može se isključiti mogućnost kako je dubrovački notar Đivo Parmezan jednostavno slijedio uzuse autora originala. Je li u ovom slučaju riječ o individualnoj osobini pisarske ruke ili kompleksnijoj pojavi povezanoj s ćirilicom tradicijom u pojedinim kancelarijama pitanje je na koje se tek možemo osvrnuti. Korpus od svega dvije povelje u istraživanju koje služi kao pomoć pri definiranju standarda za buduće studije u ovom slučaju svakako je premalen, ali je poslužio kao smjernica pri identifikaciji ove problematike.

Tablica 2. Primjeri kraćenja u *Povelji cara Stefana Uroša*

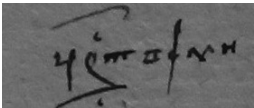
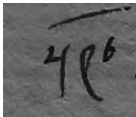
Table 2. Examples of word shortenings in the *Charter of Emperor Stefan Uroš*

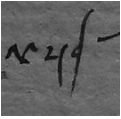
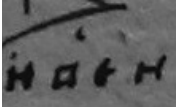

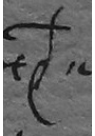
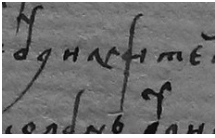
Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>h(ri)^s(t)a</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 3. redak	<i>ap(o)^st(o)li</i>	Kontrakcija i natpisivanje

 4. redak	<i>b(o)ž(a)tva</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 1. redak	<i>m(i)l(o)sti</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>c(a)r^s(t)v(a)mi</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 5. redak	<i>g(o)^s(podi)na</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 2. redak	<i>s(ve)ti^h</i>	Kontrakcija
 3. redak	<i>d(u)ha</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>čl(o)v(é)koljubiju</i>	Kontrakcija
 1. redak	<i>m(i)l(o)srdiju</i>	Kontrakcija

 2. redak	<i>c(a)rъ</i>	Kontrakcija
 3. redak	<i>učeniĳ</i>	Natpisivanje
 8. redak	<i>ro^ditelē</i>	Natpisivanje
 14. redak	<i>rē</i>	Ligatura
 14. redak	<i>-stvami</i>	Ligatura

Tablica 3. Primjeri kraćenja u Prijepisu *Povelje cara Stefana Dušana* pisara Điva Parmezana
Table 3. Examples of word shortenings in the Transcript of the *Emperor Stefan Dušan's Charter* by scribe Đivo Parmezan

Primjer i pozicija u tekstu	Transliteracija	Vrsta kraćenja
 1. redak	<i>c(a)r^stvami</i>	Kontrakcija i natpisivanje
 9. redak	<i>c(a)rъ</i>	Kontrakcija

 9. redak	<i>m(ěse)ca</i>	Kontrakcija
 2. redak	<i>v^eei</i>	Natpisivanje
 4. redak	<i>o^d</i>	Natpisivanje
 4. redak	<i>rê</i>	Ligatura
 4. redak	<i>uzima<u>ite</u></i>	Ligatura

4.5. Pisanje brojeva

Današnje pisanje brojeva tzv. arapskim brojkama³⁵ ustaljeno je u svim europskim pismima. Govoreći o ujednačavanju načina pisanja brojeva sredinom XIV. st., može se reći kako ono postoji, ali s bitnim razlikama. Naime, brojevi se općenito u ćiriličkim srednjovjekovnim poveljama bilježe slovima koja sama za sebe, u azbučnome nizu, imaju određenu brojevnju vrijednost. Takva praksa preuzeta je iz grčkog pisma, u kojem su se još od najstarijih vremena brojevi bilježili slovima. Razlike u bilježenju postoje pri označavanju/razgraničavanju slova/

³⁵ Najstariji primjeri pisanja arapskih brojeva u Hrvatskoj zabilježeni su u Dubrovniku krajem XII. st. (1282.) u kancelarijskim knjigama (*Diversa Cancellariae*) NOVAK 1952: 293 i u Zadru 1292. STIPIŠIĆ 1991: 54.

brojki od ostatka teksta – takvo označavanje često se provodilo kombinacijom titli i puntuacija, ali i na razne druge načine koji su ovisili o različitim pisarima. Također, tijekom čitavog srednjeg vijeka u ćiriličkim dokumentima i poveljama česte su bile i kombinacije bilježenja brojeva slovnim oblicima i samim riječima. Cilj istraživanja ove grafijske kategorije je utvrđivanje mogućih razlika kod dviju različitih pisarskih ruku, te potencijalna identifikacija karakterističnih načina bilježenja brojeva kod pojedinih kancelarija. Teško je očekivati kako postoji neka specifičnost u načinu pisanja za dubrovačku ili srpsku kancelariju.

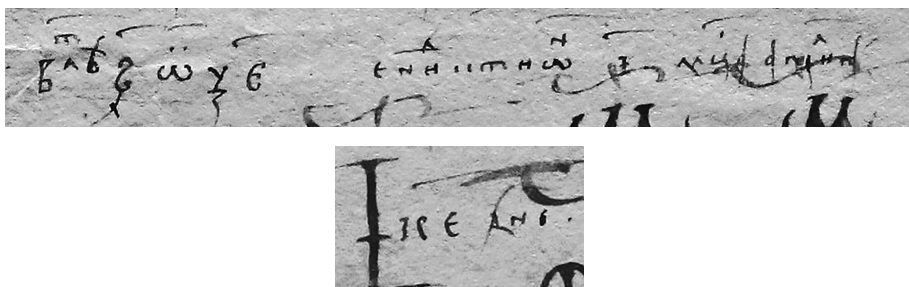
U PSU pisanje brojeva zabilježeno je pri samom kraju dokumenta, u predzadnjem i zadnjem retku teksta, i to prilikom pisanja datuma nastanka povelje. U ovom slučaju, godina je napisana po tzv. bizantskom kalendaru³⁶ – 6865, što odgovara 1357. g. kojom je povelja i datirana. Uporaba bizantskog kalendara prilikom računanja godina ne bi trebalo čuditi, jer je i sam srpski dvor pripadao pod sferu utjecaja bizantskog kulturnog kruga u kojem se ovakvo računanje vremena prakticiralo. Prilikom pisanja godine spominje se i *indikt*, (*en-điktiŏ* 10) odnosno ciklus od 15 godina koji je služio kao pomoć u datiranju srednjovjekovnih dokumenata. Svaka godina indikta se pisala pojedinačno, dakle kao indiktion 1, indiktion 2 i tako do broja 15 nakon kojeg bi se brojalo opet od broja 1.³⁷ Godina, kao i sam datum, pisani su slovima određene brojevne vrijednosti, prema redosljedu ćiriličke azbuke, što je, kao što smo već istaknuli, uobičajena praksa ovog razdoblja. Sami »brojevi«, odnosno slova određene brojevne vrijednosti, označeni su titlama, ali izostaje uporaba puntuacija pri odjeljivanju brojeva od teksta uz dvije iznimke. Prva je pisanje dvotočja iznad slovnog oblika *w* (800), dok je u drugom slučaju vjerojatna prisutnost puntuacije pri pisanju broja indikta *ī* (10). Ovaj slučaj se ne može u potpunosti potvrditi zbog nečitljivosti teksta povelje, odnosno čini se kako jedna od crvenih linija Uroševa potpisa (koji se nalazi na samom kraju povelje) prelazi preko spomenute puntuacije.

³⁶ Bizantski kalendar bio je u uporabi u Istočnom Rimskom Carstvu od 988. g. do pada Konstantinopola. Također, korišten je i u pravoslavnoj crkvi, te u zemljama koje su gravitirale bizantskom kulturnom krugu (što uključuje i Srbiju). Kalendar se bazirao na julijanskom računanju, osim što je godina počinjala u rujnu i ishodišnom (kao početak bilježenja godina) je koristio godinu dobivenu iz *Septuaginte*, koja je smještala postanak svijeta 5509 godina prije rođenja Isusa Krista. Dubrovački pisari nisu koristili ovaj način bilježenja godina, iako nije isključena mogućnost kako su ga znali prepisati ukoliko je isti bio zabilježen u originalu povelje.

³⁷ Izvorno ovaj običaj potječe od brojanja godina potrebnih za plaćanje poreza u žitu koje je Egipat bio dužan isporučivati Rimu. Car Dioklecijan je 297. g. regulirao ovaj tip poreza na osnovici od 5 godina, a ta osnovica je produžena na 15 godina 312.g. za vladavine cara Konstantina Velikog, sudeći prema zapisima u *Chronicon Paschale*, v. MEIMARIS 1992: 32.

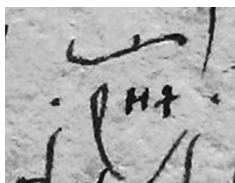
U samom tekstu PPSD dubrovačkog notara Điva Parmezana ne pojavljuje se pisanje brojeva. Datum (30. ožujka) spominje se u latinicom pisanom predgovoru, i tom prilikom sam je datum pisan rimskim brojevima (XXX).³⁸ Ipak, kako se na istoj stranici nalazi još jedan Parmezanov prijepis, može se vidjeti kako je i on slijedio već prethodno definiran način pisanja brojeva u ćiriličkim srednjovjekovnim dokumentima općenito. Kao što se može vidjeti iz priloženog primjera, sam broj (118) uredno je odijeljen od teksta titlom i punktuacijama koje se nalaze sa svake strane, po sredini retka. Važno je napomenuti kako se i sama titla razlikuje od ostalih u tekstu, primjerice onih pisanih iznad kratica. Titla pisana iznad broja uvija se jače, i u drugom smjeru, te po svojoj sredini posjeduje malenu vertikalnu crticu. Na taj način autor je dodatno olakšao vizualnu registraciju samog broja od ostatka teksta dokumenta.

Usporedbom dvaju obrađenih primjera može se zaključiti kako obje kancelarije slijede standarde pisanja brojeva naslijeđene još iz grčke pisarske tradicije, u kojem svako slovo ima određenu brojevnu vrijednost. Prilikom takva pisanja brojeva vidljive su manje razlike kod samog njihovog razgraničavanja od ostatka teksta. Iz navedenih primjera spretnijim se čini Parmezanovo rješenje koje obuhvaća i uporabu punktuacija te karakteristično pisanu titlu. Uporaba titli i punktuacija u tu svrhu rasprostranjeno je u čitavom srednjem vijeku, ali treba napomenuti kako je prilikom pisanja brojeva vrlo bitan faktor i individualna pisarska procjena i navika uporabe spomenutog registra, što se može i jasno vidjeti iz priloženih primjera. Uporaba rimskih brojeva, a i sam latinični uvod na početku stranice PPSD upućuju na pisarevu bigrafičnost i latinsku tradiciju, ali može se vidjeti kako dubrovačkom notaru nije stran ni ćirilički način pisanja brojeva, čime spomenutu bigrafičnost dodatno naglašava.

Slika 8. Pisanje godine i datuma u *Povelji cara Stefana Uroša*
Figure 8. Writing of date in the *Emperor Stefan Uroš's Charter*

³⁸ V. 3. poglavlje ovoga članka.

Slika 9. Primjer pisanja broja u Prijepisu *Povelje cara Stefana Dušana*Figure 9. Example of number writing in the Transcript of *Emperor Stefan Dušan's Charter*

5. ODNOS GRAFEMSKOG I FONEMSKOG SASTAVA

Ova kategorija paleografskog istraživanja važan je pokazatelj odnosa u načinu zapisivanja fonema, a pogotovo pojedinih za slavenske jezike karakterističnih glasova (prije svega /ć/, /đ/, /lj/, /nj/ i sl.) čija su grafijska rješenja kroz povijest najviše varirala. Proučavanjem ove kategorije i identifikacijom načina bilježenja spomenutih fonema, cilj je uspostaviti paralele, kao i moguće razlike između dvaju proučavanih dokumenata. Uporaba pojedinih karakterističnih slovnih kombinacija također može ukazati na veze između različitih kancelarija ili razdoblja. U zapadnoćiriličkoj pismenosti, dakle i hrvatskoj, prepoznavala se podloga glagoljičkog pisanja koje je bilo jako utjecalo na sve učestaliju uporabu ćirilice – prije svega kroz pisanje **ћ**, kroz pisanje **ѣ** za glasovnu skupinu /ja/, kroz načine obilježavanja palatalnosti glasova /lj/ i /nj/, kroz pisanje slova **ѱ** i slova **κ** na mjestu gdje bismo očekivali /ć/ i sl. Naravno, ključno je i procijeniti kolik je utjecaj crkvenoslavenskoga (npr. kroz pisanje slova **ѱ**, skupine **Ѡѡ** i sl.).

U kraćem PPSD dubrovačkog notara Điva Parmezana izostaje pisanje slova **ћ** za pisanje glasa /ć/, što je bila važna osobina zapadnoćiriličke pismenosti, ponajviše u Bosni (NAKAŠ 2010: 18). Iako se ovaj glas ne pojavljuje na puno mjesta, iz primjera *veknikomъ* (tablica 4., primjer 1.) i *opkini* (tablica 4., primjer 2.) jasno se vidi kako se u svrhu bilježenja navedenog fonema pisar koristi slovom **κ**. Ovakvo pisanje već je poznato u dubrovačkoj kancelariji, te se može susresti čak i u *Povelji kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo srpskom kralju Stefanu Urošu I.* (1254. g.), koja je skoro 100 godina starija od proučavanog dokumenta.³⁹ Ovakvo pisanje i izostanak **ћ** pokazuje

³⁹ U navedenom dokumentu takvo bilježenje glasa /ć/ može se vidjeti na primjeru glagola *hoke-mo* (tablica 4., primjer 3.) u 45. retku. Sama povelja označena je u Stojanovićevom katalogu (1929) brojem 22.

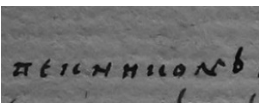
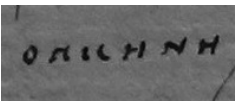
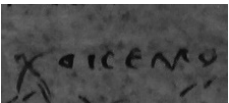
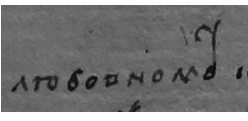
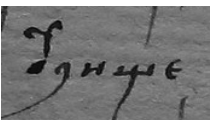
veze s istočnim uzusima. Pisanje fonema /lj/ i /nj/ nije česta pojava, ali po sve-
mu sudeći pisar se u tu svrhu koristio nekim od jotiranih digrafa. To se može
zaključiti po primjeru *ljubovnomu* iz 1. retka teksta (tablica 4., primjer 4.). Uz
uobičajeno bilježenje fonema /o/ slovom σ , isti se fonem piše katkad i slovom
 ω (izvedenom po grčkoj *omegi*), a u ovom prijepisu takav je slučaj isključi-
vo prilikom pisanja prijedloga *od*, gdje je slovo δ natpisano. Ovakvo pisanje
predstavlja uobičajeni staroslavenski običaj koji slijedi uzuse grčkog pisanja,
izvorno za prijedlog »отъ« (po kojemu je slovo i dobilo naziv) (ŽAGAR 2016:
48). Glas /u/ i u ovom se dokumentu, kao i u većini, piše u osnovi ligaturnim
slovom $\mathfrak{8}$, koje je nastalo spajanjem digrafa $\sigma\psi$, što je također tradicija preuzeta
iz grčkog srednjovjekovnog pisanja (ŽAGAR 2016: 49). Slovo ψ (*šta*) pojav-
ljuje se samo u jednom primjeru u tekstu, u riječi *uziče* (tablica 4., primjer 5.)
i njegov izgovor nije siguran, najvjerojatnije se izgovarao kao /št/ ili /šč/ (in-
finitiv glagola glasio bi *iskati*). Slovo \mathfrak{u} u pravilu se piše samo na kraju riječi,
što i jest najčvršća pozicija ovog slova u slavenskom pravopisanju. Iznimka je
primjer iz 5. retka, *zadržete* (tablica 4., primjer 6.), gdje se piše iza slogotvor-
nog *r*, no i takva je praksa sukladna tradiciji. Ovakvih primjera ima i u drugim
kancelarijama i razdobljima, a identična je situacija i u već spomenutoj povelji
iz 1254. g. Osim kao dio ligature $\sigma\mathfrak{t}$, slovo \mathfrak{t} piše se i primjerima *člověku* (8.
redak) i *dolěhь* (9. redak). Kako se u PPSD često pojavljuju digrafi \mathfrak{a} , \mathfrak{u} i \mathfrak{e} ,
tako izostaje i potreba za češćim pisanjem ovog slova. Treba istaknuti kako
nema upotrebe \mathfrak{t} za bilježenje skupine /ja/, što pokazuje odmak od ostale za-
padnoćiriličke pismenosti, pogotovo bosanske.

U PSU situacija s pisanjem fonema /ć/ je identična kao u PPSD. Pisanje
slova \mathfrak{k} za fonem /ć/ najbolje se može prepoznati prilikom pisanja prezimena
buni^k (tablica 4., primjer 7.) i *gunduvi^k* (tablica 4., primjer 8.) u 12. retku. Gla-
sovi /lj/ i /nj/ pišu se uz pomoć digrafa \mathfrak{a} , \mathfrak{u} i \mathfrak{e} , ali također i slova \mathfrak{t} , kao što
se može vidjeti iz primjera *čl(o)v(ě)koljubiju* (tablica 4., primjer 9.) i *ro^ditelē*
(tablica 4., primjer 10.). Kod bilježenja glasa /o/ situacija je također identi-
čna prethodnom dokumentu. Osim slova σ , koristi se i ω , a također najčešće
kod pisanja prijedloga *od*. Ipak, kako je riječ o sadržajno većem dokumentu,
postoje i brojni primjeri pisanja slova ω na drugim mjestima u tekstu. Kod
pisanja glasa /u/ osim sveprisutnog slova $\mathfrak{8}$ s nasadenom ižicom (dakle liga-
turnog podrijetla kao razultatom natpisivanja) postoje i primjeri gdje se ovaj
glas piše kao digraf $\sigma\psi$. Ovakvo pisanje, u osnovi arhaičnije, pojavljuje se
svega dvaput u tekstu, i to u riječima koje su u tekstu naglašene većim pisanim
slovima i crvenom bojom – *c(a)ru* (tablica 4., primjer 11.) i *hrisovus^l* (tablica
4., primjer 12.). Slovo ψ pojavljuje se na nekoliko mjesta u tekstu, a služi i za

bilježenje fonema /č/, kao što se može vidjeti i iz primjera *drъžeću* (držeću) (tablica 4., primjer 13.). Slovo ѣ, osim što se piše na kraju riječi, također se pojavljuje i kraj slogotvornog р, što se može iščitati i iz prethodnog primjera, te se i na ovaj način ponavljaju primjeri kao i u prethodnom dokumentu. U tekstu se pojavljuje puno primjera gdje se ѣ piše iza slogotvornog р: *prъvih* (2. redak), *grъčkoi* (5. redak) i sl. Također, postoje i primjeri gdje ѣ izostaje iza slogotvornog р, kao što je to slučaj u riječi *srbъkoi* (5. redak). Primjera pisanja ѣ sa slogotvornim л nema, osim kad ѣ dolazi na kraju riječi u slaboj poziciji: *uzakonilъ* (9. redak). Generalno, osim u ovim pozicijama, ѣ se koristi na uobičajenim položajima za tekstove srednjovjekovne ćirilčke pismenosti. Osim kao pomoć pri jotaciji palatala л i н, primjeri pisanja ѣ iza vokala ili palatala u tekstu, na pozicijama gdje bi se čitao kao glasovna skupina /ja/ nisu zabilježeni, jer se u tekstu na tom mjestu uredno provodi pisanje slova я.

Tablica 4. Primjeri odnosa grafemskog i fonemskog ustroja u proučavanim dokumentima.

Table 4. Examples of relations in the grapheme and phoneme system in the studied documents

Primjer	Povelja	Redak
1. 	PPSD	1.
2. 	PPSD	2.
3. 	Povelja kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo srpskom kralju Stefanu Urošu I. (1254. g.)	45.
4. 	PPSD	1.
5. 	PPSD	5.

6.		PPSD	5.
7.		PSU	12.
8.		PSU	12.
9.		PSU	1.
10.		PSU	8.
11.		PSU	7.
12.		PSU	11.
13.		PSU	6.

6. ZAKLJUČAK

Razvoj diplomatske ćirilice minuskule uvelike je bio uvjetovan (diplomatskom i poslovnom) funkcijom toga pisma, zbog čega je u korist brzine pisanja ono gubilo na svečanosti izgleda koja ostaje karakteristika ustavom pisanih liturgijskih djela. Vezano za taj razvoj nameću se brojna, već u uvodu naznačena pitanja poput jedinstvenosti fenomena zapadne ćirilice, postanka srednjovjekovne ćirilice diplomatske minuskule,⁴⁰ smjerova širenja i sl.

Kao glavni cilj ovog kraćeg paleografskog istraživanja postavljena je identifikacija eventualnih grafijskih razlika između dvaju plodnih južnoslavenskih ćirilskih pisarskih središta sredine XIV. st. – dubrovačke i srpske slavenske kancelarije. Glavni su metodološki alat istraživanja grafičke kategorije već definirane i korištene u sklopu prethodnih paleografskih istraživanja. Analizom dvaju odabranih dokumenta na osnovi netom spomenutih kategorija prikupljeni su osnovni podaci potrebni za grafijsku usporedbu proučavanih dokumenata te se pridonijelo stvorenju pretpostavki za obradu većeg broja dokumenata koji bi zbirno činili reprezentativni korpus srednjovjekovnih ćirilskih povelja pisanih srednjovjekovnom diplomatskom ćirilskom minuskulom, iz svih kancelarija koje su se koristile ovim tipom pisma. Ovakva analiza bi za ishod trebala imati veći i pouzdaniji popis podataka i relevantnih tumačenja. Također, provedene su i kraće usporedbe grafijskih (i fonemskih) svojstava s fokusom na bilježenju glasova koji se smatraju specifičnim za slavenske jezike (/č/, /ć/, /lj/, /nj/, /đ/, /dž/). Iako dinamika razvoja minuskule, pitanje odnosa središta nastanka posebnosti, kao i smjerova njihova širenja nije dostatno poznata, može se očekivati da će obrada većeg korpusa, kao i usporedba tog korpusa sa zapadnoćirilskom praksom u Bosni i Dalmaciji u ranome novovjekovlju, donijeti zanimljive i korisne podatke za razumijevanje hrvatske ćirilice pismenosti.

Vezano za slovnu koordinaciju, vidljivo je kako grafija obaju dokumenata slijedi ubičajene obrasce klasične (razvijene) diplomatske minuskule. Dva istražena dokumenta dijele niz svojstava: imaju četverolinijski ustroj, identičan kvadratni slovni modul vertikalno podijeljen na dva jednaka dijela, pa čak i gotovo identičan inventar slovnih oblika koji svojim slabijim dijelovima probijaju (za klasičnu minuskulu standardni) četverolinijski linijski ustroj.

⁴⁰ O postanku ovog pismovnog tipa, kao i o terminološkoj problematici vezanoj uz isti već se puno pisalo, te su dosad određene odgovore na ova pitanja najbolje artikulirali Čremošnik ČREMOŠNIK 1963 i Mošin MOŠIN 1965. Za osnovne postavke ovog kompleksnog pitanja, osim onih naznačenih u uvodu, kao i za početnu literaturu vidi PASKOJEVIĆ 2018.

Najveća je razlika u slovnoj koordinaciji u tome što su u Parmezanovu pismu dimenzije slabijih slovnih dijelova puno veće, a slabiji se slovni dijelovi često spuštaju čak do sljedećeg retka. To je svakako odlika rapsanijeg pisma čiji će razvoj s vremenom dovesti do kurziva.

Morfologija slovnog inventara istraženih dokumenata ne pokazuju značajnija odstupanja od uobičajenih svojstava klasične diplomatske minuskule, te se razlikuju tek u nijansama kod pojedinih slova, npr. *и*, *м* i *х*, izuzevši karakteristično pisan *т* u Parmezanovom dokumentu, može se reći kako je slovni inventar obaju dokumenata morfološki ujednačen po načelima razvijene diplomatske minuskule. U predmetnim se poveljama slovni oblici ne spajaju, što je značajno primijetiti s obzirom da je sklonost spajanju slova najjasniji iskaz razvoja određenog pisma prema kurzivu. To, naravno, ne znači kako se u istraživanim dokumentima ne primjećuje smjer razvoja prema kurzivu. Svojstva predmetnih isprava, kao što su: četverolinijski ustroj, tip slovnih modula te ritam pisanja (i razbijanje istog) ostvaren naglašavanjem slabijih slovnih dijelova koji probijaju linijski ustroj, karakteristike su i suvremenih europskih kurzivnih pisama (kako latinice tako i ćirilice).

Uspostava razdvojenog pisanja u proučavanim je dokumentima u visokom stupnju standardizacije uporabom bjelina i puntuacija (PSU), odnosno samo bjelina (PPSD). Isto se ne može reći za uspostavu pisanja velikog slova i interpunkcijskih znakova kao osnovnih sredstava razdjeljivanja teksta na pojedine dijelove kao što su rečenični nizovi ili same rečenice, jer isti izostaju iz oba dokumenta. Također, nikakva ustrojivanja nema ni kod rastavljanja riječi na kraju redaka, a izostaju i grafijska sredstva koja se u tu svrhu koriste u latiničkim tekstovima (prvenstveno crtica), zbog čega se treba nadati provedbi opsežnijeg paleografskog istraživanja usmjerenog utvrđivanju grafetičkih razlika između dubrovačkih ćiriličkih i latiničkih tekstova.

Inventar kratica odgovara većini minuskulnih povelja ovog razdoblja, s kombinacijom kontrakcije i natpisivanja kao najčešćim načinom kraćenja riječi u tekstu. Usporedba dvaju predmetnih povelja pokazuje da je uporaba kratica – što je praksa uobičajena u crkvenoslavenskim tekstovima – češća u PSU. Razlozi tome mogu biti razlike u količini teksta (tekst je PSU duži), ali i činjenica kako je Parmezan zapravo autor prijepisa (a ne izvornog teksta) što znači da je u pogledu mogućnosti kraćenja pojedinih riječi jednostavno slijedio izvornik.

Pisanje brojeva u oba dokumenta poklapa se s ćiriličkim standardom preuzetim još iz grčkog pisanja, u kojem svaki slovni oblik ima određenu brojevnu vrijednost. Minimalne razlike pojavljuju se tek u razgraničavanju/označava-

nju brojeva u tekstu. Dok autor PSU koristi samo tittle, Parmezan koristi tittle i točkice, s time da razlikuje pisanje tittle za ragračavanje/označavanje brojeva od one koju piše iznad kratica. Takva je Parmezanova praksa analogna onoj koja se davno uvriježila u tekstovima pisanima ustavnom ćirilicom.

Na kraju, poveznice se dvaju istraženih povelja mogu jasno prepoznati i u područjima grafemskog (i fonemskog) inventara. Kao što smo vidjeli, postoje i primjeri pisanja digrafa ѿѣ, što je sukladno ćiriličkoj knjiškoj praksi baziranoj na ustavnom tipu pisma (iako i ondje ima ligaturnog slova ѣ, samo rjeđe). Poklapanja su očigledna i kod drugih primjera kao što su pisanje slova κ za fonem /ć/, pisanje fonema /lj/ i /nj/ pomoću kombinacije slova *l* i *n* i digrafa *ja, ju, je* i sl.

Rezultati ovog istraživanja spomenutih grafetičkih kategorija provedenog na minimalnom uzorku od svega dvije povelje ukazuju na visok stupanj grafijske normalizacije ćiriličke diplomatske minuskule sredinom XIV. st. kako u dubrovačkom tako i nemanjičkom skriptoriju, a riječ je o najjačim tadašnjim centrima ove vrste pismenosti. Pravilna uporaba specifičnih grafijskih rješenja, poglavito vezanih za morfologiju slovnih oblika, ali i podudaranja u ostalim kategorijama s tek minimalnim razlikama govore u prilog pretpostavci kako je diplomatska ćirilička minuskula sredinom XIV. st. u potpunosti fiksirano (definirano) pismo te da je kao takvo optimalno sredstvo komunikacije Dubrovnika i njegovih slavenskih susjeda koji se služe ćirilicom. Grad Dubrovnik je kroz povijest bio i ostao poznat po jakoj i uspješnoj diplomaciji, a količina dokumenata pisanih ćiriličkom diplomatskom minuskulom u bogatoj ostavštini Državnog arhiva u Dubrovniku (kojoj pripadaju i ovdje istraženi dokumenti) sugerira da je uporaba te inačice ćiriličkog pisma mogla imati udjela u uspjehu dubrovačke diplomacije.

Premda se pokazao visok stupanj bliskosti između dviju povelja različitih pisarskih provenijencija (što se može očekivati i nakon proučavanja većeg korpusa), ostaje otvoreno pitanje geneze nastanka ovoga pisma kroz niz srednjovjekovnih stoljeća. Smjerovi širenja mogli su teći i s juga prema sjeveroistoku, ali i obrnuto, no zacijelo obosmjerno, u različitim omjerima kroz vrijeme, ovisno o različitim čimbenicima koje je potrebno utvrditi u daljnjim paleografskim istraživanjima.

6. TRANSLITERACIJA

Povelja cara Stefana Uroša Dubrovčanima

+ Po neizr(e)čennomu m(i)l(o)srdiju i čl(o)v(ê)koljubiju vladiki mojego sla^dkago mi h(ri)^s(t)a po izvoleniju i m(i)l(o)^sti i vsem(i)l(o)^st(i)vnomu

/2/ ego prizrêniju eže na c(a)r(ь)^s(t)v(o)mi jakože i na prъvihъ s(ve)tihъ pravoslavnihъ c(a)rъ takož^de i bl(a)godêť prês(ve)tago

/3/ svojego d(u)ha i na c(a)r(ь)^s(t)vêmi pokaza jakože izlija na s(ve)tnije svoje učeni^k(i) i ap(o)^st(o)li rekъ imъ idête vъ vsu

/4/ vъselenuju propovêdite slavu mojego b(o)ž(a)^stva i po vsehvalimêi jago takovije dari i c(a)r(ь)^s(t)v(a)mi

/5/ darova i postavi me g(o)^s(pod)na vsemu stežaniju ôč(i)stva mojego reku že zemli srb^skoi i grъčkoi pomo

/6/ riju i zapadnimъ stranamъ m(i)l(o)^stiju b(o)žijeju (i po)neizr(e)čennimъ jago promišljenijemъ sъ drъžeću

/7/ mi sija vsa bl(a)govênomu i b(o)gomъ postavlennomu stefanu urošu c(a)rou vseгда veseleću

/8/ mi se ô b(o)zê i drъžeću mi ksifro^s c(a)r^s(t)vija po prêdniju že i ustavu g(o)^s(pod)na i ro^ditelê c(a)r^s(t)v(a)mi s(ve)tago c(a)ra

/9/ stefana jakože je^s(ть) ustavilъ i uzakonilъ zapisovati hrisovule i sl^êves^a c(a)r^ska i prъvo s(ve)ti

/10/ mъ i b(o)ž(a)^stv(e)nimъ crkva^m po tomъ vlastelô^m i vlasteličike^m i inim pročimъ i ničemu že nevrêž^de

/11/ nu biti izvoli že i c(a)r^s(t)v(o)mi po tomužde ôbrazu zapisati sizi hrisovou^l i m(i)l(o)^sť kako pri

/12/ doše kъ c(a)r^s(t)v(o)mi sizi vsepočeni vlastela poklisarije dubrъvъčъci marinъ buni^k i žive gunduvi^k

/13/ i žive črêvi^k i ôbrêtoše c(a)r^s(t)v(o)mi u prizrêne s č(ь)stiô^m i z darô^m i vsa eliko prosiše i trêbovaše u c(a)rъ

/14/ stvami vsa imъ darova i zapisa c(a)r^s(t)v(o)mi i dade imъ c(a)r^s(t)v(o)mi i zapisa i darova zemlju kako se kami va

/15/ li dolu k vinogradomъ dubrovъčkimъ i k mo^ôru ô^d ljute do kurila vse imъ tozi zapisa c(a)r^s(t)v(a)mi bezъ

/16/ izma vse čo se ôbrêta na tozi zemli da si ima i drъži gradъ dubrovni^k tuzi zemlju kako ju imъ

/17/ je^s(ть) i darovalo i zapisalo c(a)r^s(t)v(o)mi a da imъ ne imatъ po sema sego zabaviti za tuzi zemlju ni vlastelⁱ

/18/ c(a)r^s(t)v(a)mi ni kepalija ni inь nikto^o kto inь bude u susêdъstvê na vsako vrême i c(a)r^s(t)v(a)mi u u sem

/19/ da im se ne potvori tьkmo da si imaju i drъže m(i)l(o)*ti^om c(a)r^s(t)v(o) mi tvrđdo i nepokolêbimo i ne^ote

/20/ mlemo nikimь ljubo dodni i dovêka i sije izvêstnoje i vsenastojêeje zlatorečatno^oje slo^ovo

/21/ c(a)r^s(t)v(o)mi zapisa se i utvrđdi znamenije^m c(a)r^skimь b lê^o(o) ·ʒôk-se· (6865) en^dikti^on̄ i (10) m(ê)^s(e)ca apri^lja

/22/ ·ke· (25) dnь pod prizrêno^m na ribniku

Potpis: +ST(E)F(A)N URÔŠ VЪ H(RI)S(T)A B(O)GA BLAGÔVĚRNI
CAR(Ъ) SRBLEMI I GR(Ъ)KŌM

Prijepis *Povelje cara Stefana Dušana*

/1/ c(a)r^stvami ljubovnomu knezu i sudijamь veknikomь i vlastelomь

/2/ i v^sei opkini dubrovečkoj koj je^s pojasь kneza vratka založilь

/3/ jegovь človikь nikola kalkašь tezi pojasь podajte tomuzi

/4/ koj vi prênese siuzi knigu ô^d c(a)r^stvami niča ne uzimaite na umь

/5/ ne strahuite se podaste ga i ne zadrъžete ako vi tko za nь uziče

/6/ da smь ja za tozi c(a)r^stv^omi da ô^dgovori jerê kakoje kalkašь nikola

/7/ hodilь u bnetke takozj se je razbolilь ne znamь da je^s do zdezi

/8/ živь da podajte pojasь tomuzi človêku kto vi dastь siju

/9/ knigu a ja smь za tozi je m(êse)ca c(a)rъ reče u slanih dolêhь

IZVORI

Povelja kojom se Dubrovčani kunu na mir i prijateljstvo srpskom kralju Stefanu Urošu I. (1254. g.).

PPSD = Prijepis *Povelje kojom car Stefan Dušan moli dubrovačkog kneza da vrati založeni pojas kneza Vratka* (= Prijepis *Povelje cara Stefana Dušana*), izdane 30. ožujka 1352. u Slanim Dolima, Dubrovački arhiv, Dubrovnik, Div. Canc. 1351. – 1352., f. 33v.

PSU = *Povelja kojom car Stefan Uroš daruje Dubrovniku zemlju od Ljute do Kurila* (= *Povelja cara Stefana Uroša*) od 25. travnja 1357., Ribnik pod Prizrenom. Državni arhiv, Dubrovnik, *Diplomata et Acta bečki broj 1012.*

LITERATURA

- BARTHES, R. 2004. *Užitak u tekstu / Varijacije o pismu*. Zagreb: Meandar.
- BREKLE, H. E. 1994. Die Buchstabenformen westlicher Alphabetschriften in ihrer historischen Entwicklung. *Schrift und Schriftlichkeit. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung*, hrsg. v. Hartmut Günther u. Otto Ludwig, Halbbd. 1, Berlin / New York 1994 (= Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; 10.1): 171–204.
- ČREMOŠNIK, G. 1940. Studije iz srpske paleografije i diplomatike srednjeg veka. *Glasnik skopskog Naučnog društva* 21: 1–19.
- ČREMOŠNIK, G. 1963. Srpska diplomatska minuskula. *Slovo* 13: 119–136.
- ČUNČIĆ, M. 1997. Triparticija paleografije. *Filologija* 28: 1–12.
- ČUNČIĆ, M. 1999. Duktus tipova glagoljskoga pisma. *Filologija* 32: 13–38.
- ĐORĐIĆ, P. 1971. *Istorija srpske ćirilice*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- ECKHARDT, TH. 1955. Ustav. Glossen zur paläographischen Terminologie. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 4: 130–146(b).
- GILLISEN, L. 1974. Analyse des écritures: Manuscrits datés et expertise des manuscrits non datés. *Colloques internationaux du C. N. R. S.*, 548. Pariz, 25–30.
- GÜNTHER, H.; O. LUDWIG (ur.). 1994. *Schrift und Schriftlichkeit. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung II*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- JIREČEK, K. 1904. Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner. *Archiv für slavische Philologie* XXVI: 161–214.
- LOMAGISTRO, B. 2008. La scrittura cirillica minuscola: genesi ed evoluzione. *Contributi italiani al 14. congresso internazionale degli Slavisti*: Ohrid, 10–16 settembre 2008 / a cura di Alberto Alberti et al., Firenze: Firenze University Press, 111–149.
- MEIMARIS, Y. E. et al. 1992. *Chronological systems in Roman-Byzantine Palestine and Arabia*. *MEAETHMATA* 17. Athens: Diffusion de Bocard (Paris).
- MOORE, F. C. T. 2001. Scribes and Texts: A Test Case for Models of Cultural Transmission. *The Monist* 84(3): 417–436.
- MOŠIN, V. A.; S. M. TRALJIĆ 1957. *Vodeni znakovi 13. i 14. vijeka*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Historijski institut.
- MOŠIN, V. 1965. Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici. *Slovo* 15–16: 150–182.
- NAKAŠ, L. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- NOVAK, V. 1952. *Latinska paleografija*. Beograd: Naučna knjiga.
- PASKOJEVIĆ, K. 2015. Paleografsko istraživanje ćiriličke diplomatske minuskule na tri ma dokumentima o otkupu Sokol Grada. *Anali Dubrovnik* 53/1: 31–77.
- PASKOJEVIĆ, K. 2018. *Razvojni procesi diplomatske ćiriličke minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- PORČIĆ, N. 2017. *Dokumenti srpskih srednjovjekovnih vladara u dubrovačkim zbirkama. Doba Nemanjića*. Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti.
- SILL, U. 1972. *Nomina Sacra im Altkirchenslavischen bis zum 11. Jahrhundert*. Forum Slavicum 40. München: Wilhelm Fink Verlag.

- SIMEON, R. 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska.
- STIPIŠIĆ, J. 1991. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga.
- STOJANOVIĆ, LJ. 1929. *Stare srpske povelje i pisma. Knjiga 1. Dubrovnik i susedi njegovi*. Beograd – Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija.
- THREATTE, L. 1980. *The grammar of Attic inscriptions*. Berlin: W. de Gruyter.
- ŽAGAR, M. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŽAGAR, M. 2013. *Uvod u glagoljsku paleografiju 1*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- ŽAGAR, M. 2016. *Paleografska analiza Prozorske povelje iz 1366. godine*. Tomislav Brković (ur.). *Bosanski ban Tvrtko »pod Prozorom u Rami«*. Prozor – Sarajevo – Zagreb, 33–60.
- ŽAGAR, M.; K. PASKOJEVIĆ. 2014. *Ćiriličke isprave dubrovačke kancelarije 15. stoljeća – između minuskule i kurziva*. *Filologija* 62: 221–247.

Summary

Kristian Paskojević

PRINCIPLES OF COMPARATIVE PALAEOGRAPHIC STUDY OF THE RAGUSAN AND THE NEMANJIĆ SLAVIC CHANCERIES

Medieval Cyrillic diplomatic minuscule (a form of Cyrillic script) in the mid 14th century is the preferred means of written communication between Dubrovnik and the neighbouring Slavic chanceries. In this period, this form of Cyrillic script, used mainly in political and business purposes, already has characteristic letter shapes, largely conditioned by the advanced process of *coordination within the linear system*, as well as other writing peculiarities that are inherited from Dubrovnik's long tradition of Cyrillic writing. The aim of this comparative palaeographic research is to identify, on the basis of documents from two of the most prolific Slavic chanceries of this period in the nearby area, the Dubrovnik and Serbian (Nemanjić family) ones, possible differences in the studied categories of the script, potential local characteristics of the script, as well as to deepen the understanding of the possible directions of development of the script (primarily the identification of links to later cursive Cyrillic forms).

Keywords: Middle Ages, Slavic palaeography, analytical palaeography, medieval Cyrillic diplomatic minuscule, Dubrovnik, Nemanjić family

Kristian Paskojević
Old Church Slavonic Institute
Zagreb (Croatia)
kristian.paskojevic@stin.hr